

Kelten

Mededelingen van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies

nummer 68 / november 2015

Colofon

Kelten

Mededelingen van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies.

ISSN 0924 7262

Een uitgave van
Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies
Choristenpad 42
3766 BC Soest

Internet
www.vanhamel.nl

E-mailadressen bestuur
Voorzitter@vanhamel.nl
Secretariaat@vanhamel.nl
Penningmeester@vanhamel.nl

Beschermvrouwe
dr. Leni van Strien-Gerritsen

Redactie
Lian Blasse (hoofdredactie), Tino Oudesluijs, Bart Jaski, Anouk Nuyten, Linus Band-Dijkstra, Lars Nooij, Lennart van der Wielen en Dennis Groenewegen.

Redactieadres
Choristenpad 42
3766 BC Soest
E-mail: redactie@vanhamel.nl

Druk
Drukkerij Gerritsen, Arnhem

Kelten verschijnt viermaal per jaar: in februari, mei, augustus en november.

Kopijsluitingsdatum
2 maanden voor de verschijningsdatum

Cover
Levensgroot figuur van zandsteen uit het vorstengraf van Glauberg (Hesse, Duitsland), uit circa de vijfde eeuw v.Chr. Bewerking door Dennis Groenewegen van bron: *commons.wikimedia.org/wiki/File:Keltenfuerst_Glauberg.jpg*

Kelten wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies. Voor gesigneerde bijdragen zijn de desbetreffende auteurs verantwoordelijk.

Inhoudsopgave

Artikelen

Recensies en verslagen

Nieuws en activiteiten

Informatie voor begunstigers:

Als begunstiger van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies ontvangt u viermaal per jaar *Kelten*. Zo wordt u op de hoogte gehouden van alles wat er te doen is op het gebied van uw interesse. Daarnaast krijgen begunstigers kortingen bij lezingen en evenementen die de stichting organiseert. Als u de stichting een warm hart toedraagt, kunt u ook 'beschermer-begunstiger' of 'begunstiger voor het leven' worden. Net als bij bijzondere donaties wordt uw naam dan, indien u dat wenst, in *Kelten* vermeld (u kunt dit aan de penningmeester laten weten).

Begunstigers	€ 28	(€ 34 buiten de Benelux)
Musea en instellingen	€ 67,50	(€ 76 buiten de Benelux)
Beschermer-begunstiger	€ 90	
Begunstiger voor het leven	€ 450	

U kunt begunstiger worden door het gewenste bedrag over te maken op girorekening NL89 INGB 0003 1537 31 (BIC: INGBNL 2A voor betalingen uit het buitenland) ten name van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies te Utrecht, o.v.v. 'nieuwe begunstiger'. Gelieve aansluitend een e-mail met adresgegevens te sturen naar penningmeester@vanhamel.nl.

De bedragen gelden per kalenderjaar. Opzegging dient voor het ingaan van de nieuwe termijn, dat wil zeggen vóór 1 januari, te gebeuren.

"Totally ignorant of the English language" – Henry Jenkinsons verslag van eentalige Manx-sprekers in 1874

✎ **CHARLES STEPHEN MILLER**
vertaling: **TINO OUDESLUIJS**

Op het eiland Man stond de inheemse taal Manx lange tijd onder druk van het Engels. John Feltham schreef in 1798 dat "de geïnformeerde Manxman, mits hij op zijn moedertaal is gesteld, moet weeklagen over de literaire armoede in, alsook de dagelijkse onbruik van, zijn taal, hieraan toevoegend dat men over het algemeen voorkeur geeft aan het Engels". Archibald Cregeen, de samensteller van *A dictionary of the Manks [sic] language* (1835 [1837]), vond dat hij de gehele onderneming moest verdedigen: "Ik ben mij ervan bewust dat het nut van dit werk verschillend zal worden ontvangen door mijn mede Manxen. Sommigen zullen de onderneming om deze stervende taal nieuw leven in te blazen uitlachen". De taal etaleerde zelf inwendig bewijs van achteruitgang: "Het gevolg van deze verwaarlozing is dat ontelbare corrupties in de dialecten zijn gekropen en dat er veel anglicismen zijn geïntroduceerd, in zo een mate dat Manx nu nog maar zelden in zijn oorspronkelijke puurheid wordt gesproken of geschreven."

William Gill schreef in 1859 dat "de achteruitgang van gesproken Manx in de geheugens van de huidige generatie is gebrand. De taal wordt niet langer gesproken in onze gerechtshoven, niet vanaf de rechtbank of vanaf de balie, en zelden vanaf de getuigenbank". Hij vervolgt: "Het wordt vandaag de dag zelden in gesprekken gebruikt, met uitzondering van de boerenstand. Het is een gedoemde taal, – een ijsberg drijvend in zuidelijke breedtegraden". Voor J. G. Cumming, toen hij het zuiden van het eiland Cregneash bezocht, stond Manx reeds op de geografische rand. Hij schreef in 1861 dat "Manx hier talmt, en nog een tijdje kan blijven hangen". Ironisch genoeg bleef het langer hangen dan Cumming zich ooit kon hebben voorgesteld – de laatste vermeende moedertaalspreker van het Manx, Edward ('Ned') Maddrell, gestorven in 1974, kwam uit Glenchass, net iets ten zuiden aan het kustpad vanuit Cregneash. Dat gezegd hebbende stond het Manx daar nog wel steeds onder druk. Edward Faragher, geboren in het dorpje in 1831, schreef op 8 februari 1897 aan de Duitse folklorist Karl Roeder: "ik kan mij geen kinderverhalen herinneren in het Manx omdat we leerden te spelen en leren in het Engels toen ik een jongen was". William Kneale schreef in dezelfde tijd als Cumming dat (wederom) in Cregneash "sommige van de inwoners, zo werd gezegd, niet in het Engels konden communiceren". Het verschil met Cumming is hier dat het onvermogen om in het Engels te communiceren noemenswaardig is, en niet het vermogen om Manx te spreken.

Henry Jenkinson

In Jenkinsons *Practical guide to the Isle of Man*, gepubliceerd in 1874, meldde de schrijver en samensteller hiervan, Heny Irwin Jenkinson, dat er een paar Manx eentaligen in Sulby Glen leefden: "We vroegen ons regelmatig af of er Manx sprekers waren die zich totaal onbewust waren van het Engels, en hier hoorden wij bij toeval dat er twee mensen (een weduwe en haar volwassen dochter) in een boerderij op de top van Craig Mooar, direct boven de kapel, leefden die geen woord Engels spraken. We vroegen anderen hiernaar, enkele kilometers verderop, en allen bevestigden dat het algemeen bekend was dat deze twee mensen alleen Manx spraken, hoewel sommigen leken te denken dat ze ook een paar woorden Engels kenden".

De twee boerderijen die overeenkomen met deze plaats zijn Craig Mooar zelf en het aangrenzende Killabregga, en het is de laatstgenoemde die het meest past. In de volkstelling van 1871 bestond het huishouden daar uit Jane Kinread(e) (60 jaar, maar eigenlijk 66), een weduwe, haar zoon Thomas, ongetrouwd (35 jaar), die samen de boerderij beheerden (grootte: 90 *acres*), en haar andere kinderen, allen ongetrouwd: John (33 jaar), Ann (31 jaar) en William (22 jaar). Aangezien ze als arbeiders geregistreerd stonden waren ze waarschijnlijk werkzaam op de boerderij op Killabregga (gezien de grootte hiervan) samen met hun broer, of ze werkten voor anderen op boerderijen in de omgeving. Zowel de zwager van Jane Kinrade, William Kinrade (61 jaar), als een boerderij-arbeider werden toegevoegd aan het huishouden in Killabregga, dat in 1861 groter was dan in 1871, hoewel Ann toen niet was geregistreerd als inwonend. Haar moeder was dit wel, reeds een weduwe, alsook haar broers en zussen: Jane (28 jaar), Thomas (25 jaar), John (23 jaar), Robert (20 jaar), Mary (18 jaar), Elizabeth (13 jaar) en William (12 jaar). Ann (21 jaar), had zeven andere broers en zussen, van wie er drie ouder waren dan zij. Haar oudere zus Jane was getrouwd (nieuwe achternaam Kermeen), en hoewel haar man niet aanwezig is weten we wel dat hun éénjarige zoon William Kermeen hier woonde. Dit is niet het einde van de lijst inwonenden, aangezien Margaret Cowle (7 jaar oud), een kleindochter wiens ouders schijnbaar elders leefden, ook geregistreerd staat. Waar was Ann dan precies in 1861? Zij stond geregistreerd als een huishoudelijke bediende in Ballasalla, een boerderij in de naastgelegen parochie van Jurby.

De Kinrades van Killabregga

Ook al voldoen Jane Kinrade en haar dochter Ann van Killabregga aan de omschrijving van Jenkinson, zowel betreffende de locatie en sociale status, past het allemaal iets te goed en is het zodoende verdacht. De 66-jarige Jane Kinrade kan wel eentalig zijn geweest en enkel Manx tegen haar kinderen hebben gesproken terwijl laatstgenoemden het Manx begrepen naast Engels, maar haar dochter Ann eveneens eentalig op

21-jarige leeftijd? Het is moeilijk voor te stellen hoe Ann geen Engels zou kunnen hebben geleerd. Naast haar jonge leeftijd vond ze, zoals geregistreerd in 1861, tevens werk elders in het noorden van het eiland.

Jenkinsons geciteerde passage creëert het beeld van een moeder en haar ongetrouwde dochter die samen een afgezonderd leven leiden in een afgelegen *cottage*, zowel geografisch als taalkundig geïsoleerd. Volgens de volkstelling was Killabregga een aanzienlijk stuk grond, het huishouden was groot (drie generaties leefde er tegelijkertijd) en allen woonden in de boerderij en niet in een *croft* (een afgesloten stuk land dat bij een boerderij hoorde met daarop meestal een klein gebouw waarin zogeheten *crofters* konden slapen). In deze periode verbouwde men op Sulby Glen en de Lezayre Tops gewassen tot het maximaal haalbare wat betreft grondbewerking, en het was dan ook alles behalve een afgelegen plattelandsstreek.

Het is moeilijk om vervolgens te begrijpen hoe Jenkinson zo fout kon hebben gezeten, of beter gezegd, hoe zijn informanten zo misleid waren. Wellicht sprak Ann alleen met haar moeder in het Manx, maar mensen moeten op de hoogte zijn geweest op basis van haar bredere interactieveld met anderen (waaraan zijzelf wellicht toebehoorden) dat ze vloeiend Engels sprak. De enige conclusie is dat – hoewel Jane Kinrade heel goed een eentalige Manx-spreker kan zijn geweest – haar dochter dit zeker niet was. ☙

Bibliografie

- Cregeen, Archibald, *A dictionary of the Manks language* (Douglas, Londen en Liverpool 1835).
- Cumming, J. G., *A guide to the Isle of Man* (Londen 1861).
- Emery, Norman, 'Changing patterns of farming in an Isle of Man Glen', *Post-Medieval Archaeology* 19 (1985) 1–11.
- Feltham, John, *A tour through the Isle of Mann in 1797 and 1798* (Bath 1798).
- Gill, William, *A practical grammar of the Ancient Gaelic, or language of the Isle of Man, usually called MANKS* (Douglas 1859).
- Jenkinson, Henry Irwin, *Jenkinson's 'Practical guide to the Isle of Man'* (Londen 1874).
- Kneale, William, *Kneale's guide to the Isle of Man* (Douglas 1860).

Kelten in vroeg-Romeins Tongeren

✍ RODERICK C. A. GEERTS

Vanwege nieuwbouw in Tongeren (Belgisch Limburg) is een terrein aan de Pannenovenweg opgegraven. Dit terrein ligt ten oosten van het centrum, in het oostelijke Romeinse grafveld. In de nabije omgeving van het terrein waren eerder al graven uit de Romeinse tijd aangetroffen. Tijdens de opgraving bleek dat het te onderzoeken gedeelte van het grafveld, door afgravingen ten behoeve van de kleiwinning, zwaar verstoord was geraakt. De schamele resten van het grafveld geven echter wel een mooie inkijk in de eerste Keltische bewoners van Tongeren. Naast stukken van potten die in de graven bijgezet zijn, is namelijk een grafstele met inscriptie aangetroffen bij de restanten van een graf midden op het grafveld.

De grafstele

De aangetroffen grafstele is 149 cm hoog, 67 cm breed en 55 cm dik. Aan de bovenkant is in de steen een gat uitgehouwen, waarop een versieringselement, zoals een sphinx, een leeuw of een dennenappel, bevestigd kon worden. De inscriptie wordt omkaderd door een sierlijst, die 88 bij 55 cm meet. Op een enkele uitzondering na zijn alle letters van de inscriptie 9 cm hoog. Het aangezicht van de steen heeft te lijden gehad van het lange verblijf in de grond. Het oppervlak is beschadigd en in een aantal gevallen zijn de letters daardoor lastig leesbaar. Daarnaast zijn de letters in een aantal gevallen wat rommelig uitgehouwen, het lijkt alsof de steenhouwer geen hulplijnen gebruikt heeft. Bij sommige woorden heeft hij letters moeten versmallen of verkleinen zodat alles op de juiste regel paste.

Op de grafstele is de volgende inscriptie uitgehouwen (de blokhaken geven ontbrekende delen aan):

> CAPITO
> SOLIMA+[.]
> FSECVNDVS
> TITI . FILIV[.]
> CARA[?]TI+
> VP

Deze inscriptie kan als volgt gelezen worden:

> *Capito / Solimar[i] / f(ilius) Secundus / Titi filiu[s] / Carati (vel Cara[n]ti) n(epotes) / v(ivi) p(osuerunt)*

▲ Afbeelding 1a. Het grafmonument in diverse aanzichten met daarop aangegeven de beschadigingen. De oppervlakkige beschadigingen in lichtgrijs en zwaardere en diepere beschadigingen in donkergrijs. Rechts de inscriptie weergegeven zonder de beschadigingen.

En de vertaling is als volgt:

> Capito zoon van Solimarus (en) Secundus zoon van Titus, kleinzoons van Caratus (of Carantus), zij hebben (dit grafmonument) opgesteld tijdens hun leven.

De ontdekte steen is een goed voorbeeld van een stele, een autonoom grafmonument waarvan de onderkant in de grond ingegraven werd. Op basis van het type, de morfologie, de verticale lay-out van de tekst, en het feit dat de achterkant zorgvuldig uitgevoerd en bewerkt is, kan uitgesloten worden dat het een onderdeel van een mausoleum is waarbij het blok ingebouwd was. De stele behoort toe tot het meest eenvoudige model, met alleen een sierlijst die de inscriptie omlijnt, een type dat gedurende de gehele Romeinse tijd voorkomt.

Familierelaties

De stele markeerde de graftombe van twee neven, Capito en Secundus. Zij zijn de zonen van twee broers, Solimarus en Titus, en kleinkinderen van dezelfde grootvader, Cara(n)tus. Op de grafstele worden de familierelaties tussen de vijf personen uiteengezet en de inscriptie eindigt met de standaardformule *vivi posuerunt*. Grafschriften in de westelijke provincies van het Romeinse Rijk waarop de dubbele gegevens van de vaders en grootvaders geschreven staan komen nauwelijks voor buiten de kringen van de elite, die daarmee hun edele afstamming

▲ Afbeelding 1b. Foto van de grafstele.

▼ Afbeelding 2. Het vastleggen van de inscriptie.

bevestigen. Het gebruik om de afstamming van de overledene te vermelden is van oorsprong een Gallisch gebruik.

Alle vijf de personen zijn inwoners van het Romeinse Rijk die niet het burgerrecht verworven hebben, de zogenaamde *peregrini*. Aangezien hun grafmonument in Tongeren stond kan worden aangenomen dat zij in Tongeren woonden. De namen zijn ofwel in het Latijn (Capito, Secundus en Titus) ofwel in het Keltisch (Solimarus en Cara(n)tus). Titus is wel een Latijnse naam maar het frequente voorkomen daarvan doet vermoeden dat deze vaak als homoniem voor een Keltische of inheemse naam gebruikt werd. Van de naam Secundus is dat ook bekend, deze naam werd bijvoorbeeld in Gallië veel gebruikt in plaats van de Keltische naam Allos.

In de inscriptie kan het fenomeen van de latinisering van de persoonsnaam waargenomen worden: de oudste generaties hebben inheemse Keltische namen waar de jongste een Latijnse naam hebben. Het is desalniettemin opmerkelijk dat op de stele twee Keltische namen voorkomen, terwijl de inheemse namen binnen de stad Tongeren meestal van Germaanse origine zijn.

Het graf

De grafstele lag op zijn kant naast een grotendeels vergraven graf. In het graf zijn fragmenten van potten gevonden. Deze potten zijn, al dan niet met eten, aan de overleden neven, Capito en Secundus, meegegeven. Daarnaast is ook een kleine hoeveelheid menselijk botmateriaal terug gevonden in het graf. In de Romeinse tijd werd men hoofdzakelijk gecremeerd en ook dit botmateriaal wees erop dat beide neven gecremeerd zijn. Een analyse heeft aangetoond dat ze tussen de 8 en 15 jaar oud waren op het moment dat ze begraven werden.

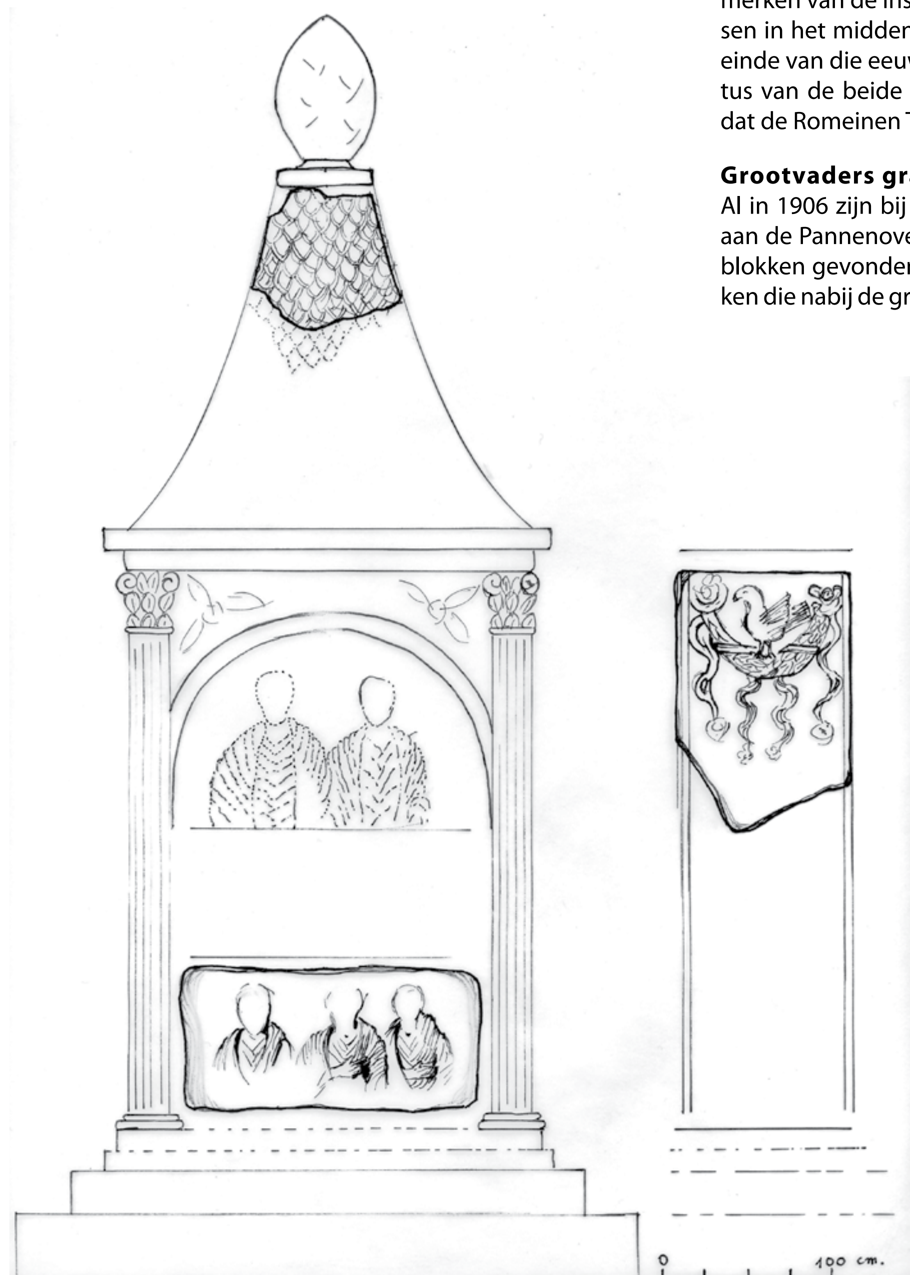
Het aardewerk uit het graf, de steensoort en de stilistische kenmerken van de inscriptie op de grafstele zijn allemaal te plaatsen in het midden van de eerste eeuw n.Chr. uiterlijk aan het einde van die eeuw. Dat wil zeggen dat de grootvader Cara(n)tus van de beide neven geleefd zal hebben op het moment dat de Romeinen Tongeren gesticht hebben rond 15 v.Chr.

Grootvaders graf

Al in 1906 zijn bij graafwerkzaamheden op hetzelfde perceel aan de Pannenovenweg reeds gebeeldhouwde natuurstenen blokken gevonden. Deze blokken kunnen tezamen met blokken die nabij de grafstele gevonden zijn tot een groter grafmonument gehoord hebben. Dit grafmonument stond op het grafveld precies op de plek waar de weg naar Keulen en Maastricht zich splitst. Een locatie in het zicht van alle reizigers van en naar de stad, ideaal om een grafmonument van belang te plaatsen.

Naast diverse onversierde blokken is een drietal natuurstenen vermeldenswaardig: Op een blok kalksteen zijn drie togadragers afgebeeld. Deze steen is 151 cm breed, 80 cm hoog en 34 cm dik. Aan alle zijden is de steen beschadigd maar het is duidelijk dat de achterzijde niet afgewerkt is en bedoeld was om ingebouwd te worden. Op het blok zijn de bustes van drie mannen gekleed in tuniek en toga weergegeven, zij houden in hun rechterhand de gevouwen rand van de toga (*sinus*) vast. Of ze ook in hun linkerhand iets vasthielden is onduidelijk omdat dat deel beschadigd is. De weergegeven toga's behoren tot een oud type, de *toga exigua*, die gedurende de Republiek en tijdens de regeringsperiode van keizer Augustus in gebruik was. In Rome waren deze toga's nog tot aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. in gebruik.

Het tweede gebeeldhouwde blok is 91 cm hoog, 82,5 breed en 40,5 cm dik. De voorkant is versierd met

▲ Afbeelding 3. Hypothetische reconstructie van het grafmonument waarbij alle drie de stenen geïncorporeerd zijn (tekening G. R.).

een sierlijst langs beide zijden, die aangeven dat het blok in breedte compleet is en de versiering niet op een ander fragment verder gaat. Dit stuk betreft ook weer een stuk dat in een groter geheel geïncorporeerd dient te worden. De versiering bestaat uit een guirlande van (laurier?)bladeren, die uitlopen in een bloem. Aan de uiteinden en midden aan de guirlande hangen linten.

Een grote maar slecht uitgevoerde vogel staat op het midden van de guirlande. Guirlandes van dit type komen vaak voor op grafmonumenten tot in de tweede eeuw n.Chr.

De derde steen is trapeziumvormig en heeft een grondvlak van 76 bij 66 cm, de bovenkant 46 bij 39 cm en is 50 cm hoog. Deze steen is versierd met een schubbenpatroon op de vier zijden. Dergelijke stenen zijn veelal onderdeel van de spitse daken van Romeinse grafmonumenten.

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat alle gebeeldhouwde blokken tot één mausoleum behoren, maar er is geen type waarin deze allemaal passen. Het beste passende model is dat van de categorie Aediculatypus. Deze zijn direct afgeleid van het grote mausoleum van het Poblicius, dat in Keulen staat. Een dergelijk monument kan alle drie de blokken incorporeren, de togadragers, de guirlandes aan de zijkanten en de bekroning.

Conclusie

Concluderend kan gesteld worden dat, ondanks enkele onzekerheden, niet uitgesloten kan worden dat het enkel losse steles en grafmonumenten betreft maar we poneren hier de hypothese dat het om een groot mausoleum gaat. Dat mausoleum is in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. opgericht door een Keltische familie. Deze familie behoorde tot de Tongerse elite en maakte deel uit van de eerste generatie die betrokken was bij de stichting van de stad.

De stele van de kleinkinderen Capito en Secundus, die tijdens dit onderzoek aangetroffen is, is van een bescheiden formaat, maar hij zal niet ver opgesteld zijn geweest van het grafmonument van de grootvader, binnen een ommuring zoals die bekend zijn uit Italië maar ook uit het Rijnland en onze regionen, in Gemania Inferior, zoals te Nijmegen gedurende de tweede eeuw n.Chr. Deze stele geeft een goed inzicht in hoe de elite zich langzaamaan aan de Romeinse gewoonten aanpaste. Waar de grootvader nog een typisch Keltische naam heeft, zijn de namen van zijn kinderen, Titus en Solimarus, al meer gelatiniseerd, al zijn deze namen waarschijnlijk de Latijnse tegenhangers van Keltische namen. Ook bij de kleinkinderen is voor namen gekozen waarvan bekend is dat er Keltische tegenhangers zijn. Ondanks dat de elite zich aanpaste aan de Romeinse gebruiken hebben ze toch hun Keltische achtergrond niet zonder meer opgegeven. ☙

Bibliografie

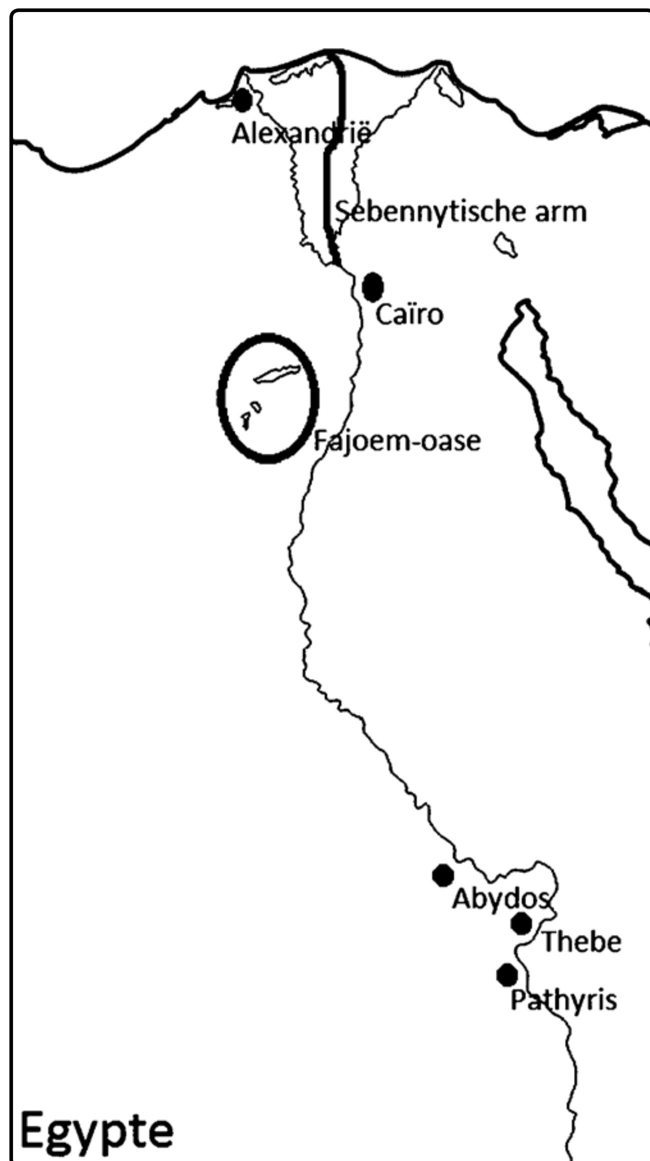
- De opgraving zal te zijner tijd gepubliceerd worden in een opgravingrapport: Geerts, R. C. A., en H. A. P. Veldman (red.), *Vergraven graven nabij de Pannenoven. Een archeologische opgraving aan de Pannenovenweg te Tongeren*, VEC Rapport (Leuven, in voorbereiding).
- De inscriptie en de epigrafie zijn reeds in een kort artikel gepubliceerd in het tijdschrift *Signa*, met uitgebreide verwijzingen en meer informatie over de Keltische namen: Raepsaet-Charlier, M.-Th., en R. C. A. Geerts, 'Een Romeinse grafstele uit de eerste eeuw n.Chr. opgegraven aan de Pannenovenweg te Tongeren / Une stèle funéraire du Ier siècle découverte au Pannenovenweg à Tongres', *Signa* 4 (2015) 217–228. Te downloaden op: *signaromana.wordpress.com/publications*

Kelten aan de Nijl: Galaten in Ptolemaeïsch Egypte

✎ GUUS VAN LOON

Als men het over Kelten in de Oudheid heeft, heeft men het meestal over de Galliërs in West-Europa. In het Oostelijke Middellandse Zeegebied leefden echter ook grote groepen Kelten. Dit artikel zal de verschillende geschreven bronnen bespreken die de Kelten noemen in één specifiek gebied in het Middellandse Zeegebied, te weten Egypte. De reden hiervoor is dat er verschillende soorten bronnen overgeleverd zijn uit dit gebied die over Kelten spreken en daardoor een beeld geven vanuit verschillende invalshoeken.

Van oudsher leefden de Kelten voornamelijk in het gebied rond de Marne, de Moezel en in Bohemen. Door overbevolking en – als we de klassieke auteurs moeten geloven – een verlangen naar weelde, trokken grote groepen Kelten vanaf de vierde eeuw v.Chr. weg uit deze kerngebieden om hun geluk elders te beproeven (Cunliffe 1997: 68–75). Een deel van deze Kelten trok rond 280 v.Chr. oostwaarts en hield flink huis in Ma-

▲Afbeelding 1: Kaart van Egypte.

cedonië en Griekenland, totdat ze gestopt werden bij Delphi door de Grieken in combinatie met een vroegtijdige winter die gepaard ging met hevige stormen. Wat na de nederlaag van de Kelten overbleef trok zich terug naar de Balkan of trok verder door naar het oosten. Deze laatste groep splitste zich op een gegeven moment op. Een deel vestigde zich aan de oostkust van het moderne Bulgarije en stichtte het koninkrijk Thylis. Vanuit hier konden zij de Griekse wereld nog steeds teisteren. Het andere deel trok door langs de Egeïsche Zee en werd tenslotte uitgenodigd door de koning van Bithynia (een Grieks koninkrijk in het noorden van het huidige Turkije) om zijn gebieden te beschermen in ruil voor land waar zij zich konden vestigen. Dit gebied, rondom het huidige Ankara, zou later bekend komen te staan als Galatië (Cunliffe 1997: 75–85; Errington 2008: 80–82, 111–131).

Kelten in Egypte: de literaire bronnen
Door de plundering van Griekenland in de derde eeuw v.Chr. en de verwoesting van Rome en Noord-Italië in de eeuw daarvoor, hadden de Kelten, zowel in het Oostelijke als in het Westelijke Middellandse Zeegebied, de reputatie van goede, geharde krijgers. Dit was zeker ook het geval in Egypte. De weinige literaire bronnen die de Kelten (ofwel Γαλάτοι 'Galaten,' zoals ze in het Grieks worden genoemd) noemen, doen dit altijd in een militaire context. Het feit dat ze zo weinig worden genoemd is deels te wijten aan het feit dat de auteurs nooit specifiek over de Kelten in Egypte schreven en dat ze eigenlijk meestal bijrollen vervulden, veelal in historische narratieven. Deze werken focussen zich, anders dan tegenwoordig, niet zozeer op sociale achtergronden maar meer op gebeurtenissen, zoals veldslagen en de daden van koningen en andere belangrijke personages. In de literaire bronnen over Egypte ligt daardoor de focus van de auteurs voornamelijk op de Ptolemaeën-dynastie. Dit is de dynastie van Macedonische, Griekssprekende, heersers in Egypte, die Egypte van 323 v.Chr. (na de dood van Alexander de Grote) tot 30 v.Chr. bestuurde. Dus de Kelten die genoemd worden in deze bronnen zijn meestal betrokken bij de dynastie of worden in een militaire context genoemd.

Pausanias
De eerste attestatie van de Kelten in Egypte vinden we in het eerste boek van de *Beschrijving van Griekenland* van de Griekse schrijver Pausanias (tweede eeuw v.Chr.). In een uitweiding over de namen van de districten van Athene vertelt hij over de strijd tussen Ptolemaios II Philadelphos (309–246) en zijn halfbroer Magas (circa 317–270) om het bezit van de Cyrenaica (het oostelijke gedeelte van het moderne Libië). De Galaten spelen een rol in een van de wredere scènes van het verhaal, te dateren rond 274: "Toen hij [Ptolemaios] zich aan het voorbereiden was de aanval van Magas het hoofd te bieden, schafte hij huurlingen aan, onder andere 4.000 Galaten. Toen hij vernam dat zij [de Galaten] van plan waren Egypte in te nemen, lokte hij hen door de rivier naar een onherbergzaam eiland. Daar stierven zij door elkaars zwaarden en door honger" (Paus. 1.8.1). Dit alles zou zich hebben afgespeeld op een klein eilandje in de Sebennytische arm van de Nijl, die dwars door de delta stroomde (Berresford 1985: 19; zie afbeelding 1). Deze passage laat in het midden of het hier gaat om een klein aantal huurlingen dat begon te muiten, of dat een grootschalige coup was voorbereid.

Callimachus
Deze slachting is ook vereeuwigd in de *Hymne aan Delos*, geschreven door de Griekse dichter Callimachus (derde–tweede eeuw v.Chr.) en opgedragen aan Ptolemaios II. Deze tekst prijst de overwinning van de koning op de Kelten op een bijzondere manier. Hij vereenzelvigt de groep Galaten die op het Egyptische eiland aan hun einde zijn gekomen met de Kelten die plunderend door Macedonië waren getrokken en die uiteindelijk door de god Apollo gestopt waren bij Delphi, doordat hij winterstormen had gestuurd (Call. *Del*. 181–187). Door deze twee gebeurtenissen met elkaar te verbinden, krijgt de overwinning op de Kelten aan de Nijl een veel grotere symbolische waarde en op die manier wordt Ptolemaios II voorgesteld als Apollo.

Polybius
Door de Griekse historicus Polybius (derde–tweede eeuw v.Chr.) weten we echter wel dat deze gebeurtenis de verhouding tussen de Kelten en de Ptolemaeïsche heersers niet blijvend verstoord heeft. In zijn *Historiën* worden de Kelten wederom genoemd. Wanneer hij schrijft over de voorbereidingen op de Slag bij Raphia (217 v.Chr.) wordt de volgende opmerking

gemaakt: "En de legerschare van de Thraciërs en de Galaten werd opgeroepen, ongeveer 4.000 man werd geworven uit de katoiken en hun nazaten, 2.000 van elders" (Plb. 5.65.10). We zien hier dus dat de Galaten, samen met de Thraciërs als eenheid worden genoemd en dat er een niet gering aantal van hen in Egypte leefde. Aangezien Thracië op de Balkan ligt, lijkt het logisch dat de Galaten die door Polybios genoemd worden niet uit Turkije kwamen, maar van de Balkan. Wat informatiever is, is dat ze werden gerekruteerd uit de katoiken (Grieks κάτοικοι). Deze katoiken zijn in feite huurlingen. Zij kregen echter geen geld voor hun werk, maar een stuk land. Dit was voor de katoiken voordelig, want een stuk land bracht een min of meer vast inkomen met zich mee. Voor de staat was het nog voordeliger. Niet alleen werd op deze manier een groter leger opgebouwd, maar ook ontvingen zij belastingen over het geschonken land en werd het vaak deels onontgonnen land nu bewerkt wat tot een hogere productie leidde (Rowlandson 1996: 43–48).

Flavius Josephus

Na de slag bij Raphia komen de Kelten nog maar één keer voor in de literaire bronnen die over Ptolemaeïsch Egypte gaan. Ze worden ten tonele gebracht door de Joodse historicus Flavius Josephus (37–100 n.Chr.), die aan het hof van de Romeinse keizer Titus werkte. In zijn *Oude geschiedenis van de Joden* vertelt hij hoe de Romeinen onder leiding van Octavianus (de latere keizer Augustus) de Egyptenaren onder leiding van koningin Cleopatra VII versloegen in 30 v.Chr. De koning van de Joden, Herodes, assisteerde de Romeinen tijdens de hele operatie. Om hem te bedanken voor zijn diensten schonk Octavianus hem de persoonlijke lijfwacht van Cleopatra. Deze bestond uit 400 Galatische speerdragers (J. *AJ* 15.217).

Egypte en haar documentaire bronnen

Naast de literaire bronnen is Egypte ook een rijke bron voor andersoortige bronnen. In het bijzonder moet men dan denken aan papyri, die in grote hoeveelheden zijn gevonden in het droge woestijnzand van Egypte en die in andere gebieden rond de Middellandse Zee door de hogere vochtigheidsgraad zijn verdwenen. Papyrus is papier gemaakt van de papyrusplant (*Cyperus papyrus*), een moerasplant die in eerste instantie alleen in de Nijl voorkwam. Het schrijfmateriaal werd gebruikt om verschillende soorten teksten op te schrijven, zoals literaire teksten, maar ook documentaire teksten. Hierbij moet je niet alleen denken aan contracten en kwitanties, maar ook aan persoonlijke brieven (Pestman 1994). Deze bronnen, tezamen met inscripties, grafstenen en graffiti vallen onder de noemer 'documentaire bronnen.' Het grootste verschil met de literaire bronnen is dat deze niet zijn geschreven door auteurs die vaak ver van hun onderwerp afstonden (zowel in tijd als in ruimte), maar door mensen die betrokken waren bij het schrijfsel.

Kelten in de documentaire bronnen

Van de Kelten in het Ptolemaeïsche Egypte zijn echter slechts enkele sporen te vinden. Dit lijkt vreemd, aangezien we juist uit de literaire bronnen weten dat een vrij grote groep Kelten zich in Egypte had gevestigd. Een van de oorzaken voor deze discrepantie is echter eenvoudig te verklaren. Het probleem ligt in het feit dat het heel lastig is om Kelten te vinden. Iemand kan pas als Kelt geïdentificeerd worden als die persoon door zichzelf of door anderen als Galaat bestempeld wordt, of als diegene een Keltische naam heeft. Het laatste is momenteel nog vrij lastig na te gaan. Het Galatisch, of Oost-Gallisch, is weinig bestudeerd, doordat er extreem weinig geschreven bronnen in die taal te vinden zijn. Een andere reden voor het zo weinig voorkomen van Kelten in de documentaire bronnen is dat het grootste deel van de bronnen uit deze periode verdwenen is. Overblijfselen van de Ptolemaeïsche periode, en met name de vroege periode, liggen tegenwoordig in veel gebieden in Egypte in een aardlaag onder de grondwaterspiegel. Hierdoor zijn op veel plekken waar misschien wel Kelten leefden, de papyri (die gemaakt zijn van organisch materiaal) verdwenen. Tenslotte zijn onderzoekers die zich bezighouden met Egypte vaak niet geschoold in Keltisch en hebben meestal ook geen Keltische referentiewerken bij de hand (zoals Holder 1896–1913). Als ze dan een keer een Keltische naam tegenkomen, weten ze niet wat de origine van de naam is en bestempelen deze dan als 'onbekend.'

De Soldatentombe

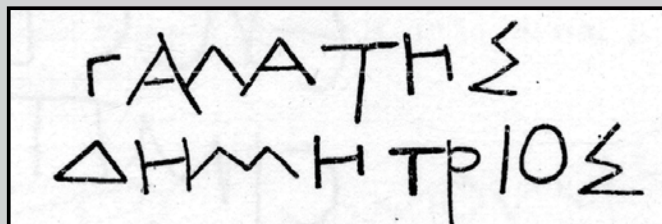
De grootste verzameling bronnen waarin Kelten worden genoemd komt uit Hadra, tegenwoordig een buitenwijk in het oosten van Alexandrië. Hier is aan het einde van de negentiende eeuw een tombe opgegraven uit het midden van de derde eeuw v.Chr. Deze kreeg de naam 'Soldatentombe', vanwege de grote hoeveelheid grafsteles, waarop veelal afbeeldingen van soldaten geschilderd waren (Brown 1957). Afbeelding 2 is hier een voorbeeld van. Deze steles zijn vaak beschreven met een korte tekst die de overledene identificeert. Het gaat veelal om mannen, maar ook een enkele keer om een vrouw. Dit doet vermoeden, zoals de naam van de tombe al zegt, dat het hier gaat om de laatste rustplaats van soldaten en hun familieleden. Onder deze steles zijn er twaalf die met zekerheid aan mensen met een Keltische achtergrond toe te schrijven zijn, omdat het woord Γαλάτης 'Galaat' is gebruikt. Op de steles vinden we enkele Griekse namen, zoals Isidoros, Polyxenos en Pyrrhos, maar ook namen die (waarschijnlijk) van Keltische origine zijn, zoals Aidosotios, Ailearatos, Anaximos, Bitos, Boudoris, Ketositos, Sisonos (Reinach 1911: 62).

Het contract van de fluitspeler

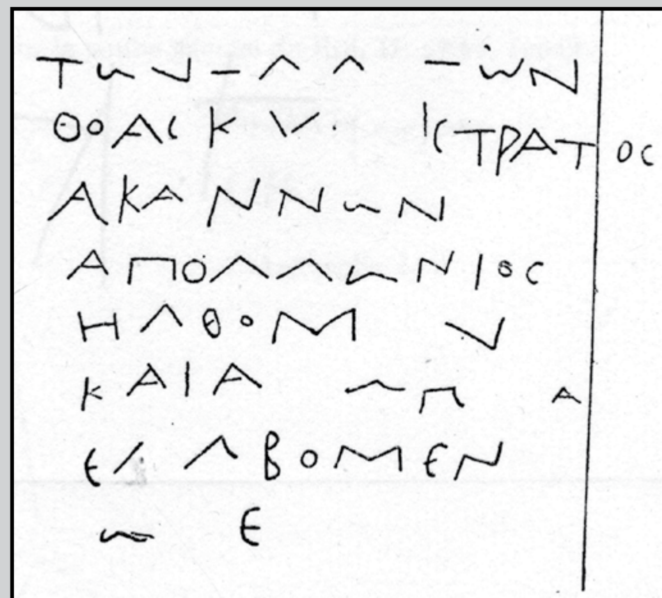
Tot op heden is er maar één papyrustekst gevonden waarin iemand als Galaat wordt geïntroduceerd: CPR 18.1. Dit is een vrij ernstig beschadigde papyrusrol waarop verschillende contracten zijn verzameld uit Theogenis, een dorpje in het zuidoosten van de Fajoem-oase. Het eerste leesbare contract is een arbeidscontract uit 231 v.Chr., waarin een zekere Sosos, een fluitspeler, zijn diensten aanbiedt aan Olympias, een twintigjarige dame. De vader van Olympias was ofwel overleden, ofwel op het moment dat het contract werd opgesteld niet aanwezig, want zij had een voogd (Gr. κύριος), Zopyros, zoon van Marikkos (de laatste naam is echter niet zeker, aangezien er een gat in de papyrus zit waar de naam begint). De namen van de verschillende partijen in het contract waren allemaal voorzien van een etnisch predicaat. Zo was Sosos een Συρακόσιος τῆς ἐπιγονῆς (r. 4) 'Syracusani van origine,' Olympias was Ἀττική 'Attische' (r. 5–6; dus waarschijnlijk van Atheense komaf) en Zopyros was Γαλάτης τῆς ἐπιγονῆς 'Galaat van origine' (r. 7). Deze etnische predicaten zijn in deze tekst niet alleen een uiting van de etnische identiteit (zoals bij de grafsteles in de Soldatentombe), maar men was ook verplicht deze te vermelden in juridische documenten, aangezien dit vanaf het begin van de Ptolemaeïsche overheersing in Egypte ook een aanduiding was voor de fiscale groep waartoe zij behoorden. In de latere periode verloor het etnische predicaat zijn fiscale functie en verdween tenslotte bijna helemaal (Vandorpe 2008: 87–89; Clarysse en Thompson 2006: 203).

▲ Afbeelding 2: stele uit de Soldatentombe. De tekst luidt als volgt: Βίτος Λοστοίεκο Γαλάτης 'Bitos, zoon van Lostoieko, Galaat'. Bron: Metropolitan Museum (inv. 04.17.5) *metmuseum.org/collection*

▲ Afbeelding 3: 'Demetrios, Galaat'. Facsimile uit: (Perdrizet, 1919, no. 152).

▲ Afbeelding 4: 'Vier Kelten op jacht'. Facsimile uit: (Perdrizet, 1919, no. 174).

De Osiristempel van Seti I

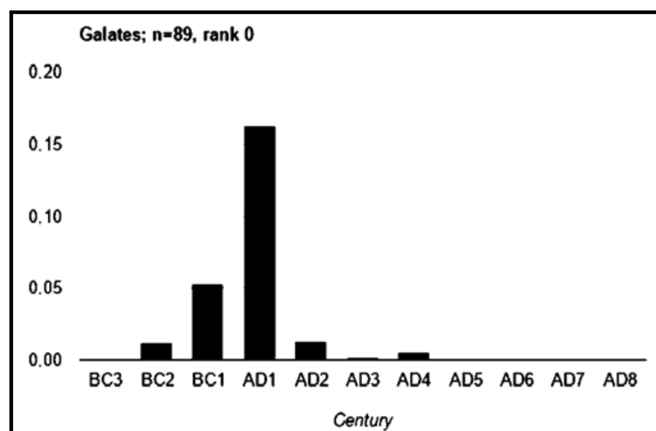
Het meest recente, en tegelijkertijd het meest zuidelijke, bewijs van Kelten in Egypte is te vinden in de Osiristempel van Abydos (Midden-Egypte). Deze tempel is gebouwd door farao Seti I in de dertiende eeuw v.Chr. en bezoekers aan deze tempel (zowel in de oudheid als in de meer recente geschiedenis) hebben regelmatig hun bezoek vereeuwigd door hun naam in één van de muren van het tempelcomplex te krassen of te schrijven. Tussen al deze graffiti staan ook twee tekstjes die geschreven zijn door Kelten (zie afbeelding 3 en 4):

> Γαλάτης Δημήτριος
>
> 'Demetrios, Galaat'
>
> τῶν Γαλατῶν | Θόας, Καλλίστρατος | Ἀκαννων, | Ἀπολλώνιος | ἤλθομεν [ὧδε?] | καὶ ἀλώπεκα | ἐλάβομεν | ὧ[δ]ε
>
> 'Wij, Thoas, Kallistratos, Akannon, Apollonios van de Galaten, kwamen (hier) en vingen een vos [= jakhals?] hier.'

Over het algemeen wordt echter aangenomen dat deze Galaten niet in de buurt van het tempelcomplex gewijd aan Osiris leefden, maar noordelijker, (bijvoorbeeld in de Fajoem-oase, waar veel *katoiken*-land was). Men gelooft dat de Kelten niet zo ver zuidelijk waren om enkel op jakhalzen of vossen te jagen, maar dat zij hier waren in hun hoedanigheid als huurling. De tekstjes komen dan waarschijnlijk uit het jaar 186–185 v.Chr. In die periode was het zuiden van Egypte namelijk in opstand gekomen tegen de koning in het noorden en de Kelten waren met het leger van de koning naar het zuiden uitgezonden om een opstand de kop in te drukken (Reinach 1911: 39). Wat opvalt, is dat er slechts één naam Keltisch is: Akannon (Masson 1990: 518; Holder 1896: onder 'Acania' en 'Akanius').

Γαλάτης als naam

Behalve als etnisch predicaat was Γαλάτης ook in gebruik als naam. Er zijn tot nu toe slechts een paar individuen bekend die deze naam droegen in de Ptolemaeïsche periode. Uit de context van de teksten waarin zij voorkomen is het echter onduidelijk of zij daadwerkelijk Galaten waren of niet. Zo zijn er twee potscherven (*ostraca*) uit tweede-eeuws Thebe (O. Bodl. 1. 214; 287) en een papyrus uit Tebtynis (in het zuiden van de Fajoem-oase; P. Tebt. 3^2.1039) gevonden waarop de naam is geattesteerd. Dit zijn echter lijsten die gebruikt werden voor (waarschijnlijk) de belastingadministratie en bestaat alleen uit namen, dus er is verder geen context. Daarnaast zijn er twee documenten uit Pathyris die te dateren zijn aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. (P. Adl. G19 en P. Lond. 3.1207). Beide documenten verwijzen naar dezelfde Galates, zoon van Pe-

▲ Afbeelding 5: Attestaties van de naam Galates. (Bron: Trismegistos People)

laios. Om het nog ingewikkelder te maken, had deze Galates ook nog het predicaat Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς 'van Perzische afkomst.' In deze tijd zijn de etnische predicaten echter al geruime tijd verdwenen, met uitzondering van de 'Perzen.' Men vermoedt dat dit predicaat daarom niet naar Galates' etnische achtergrond verwijst, maar naar diens sociale achtergrond (Vandorpe 2008). De naam Galates is dus nog niet veel geattesteerd in de Ptolemaeïsche periode. In de eerste twee eeuwen van Romeins bestuur in Egypte lijkt de naam echter veel populairder te zijn geworden (zie afb. 5). Een reden voor deze populariteit is echter nog niet gevonden en het is ook onduidelijk of het in al deze gevallen om Kelten gaat, of om mensen die het enkel een mooie naam vonden.

Conclusie

Uit de literaire bronnen is duidelijk geworden dat de Galaten Egypte binnenkwamen als huurlingen en dat zij door de tijd heen als soldaten werden gebruikt, eerst als huurlingen en later ook als elite eenheid verbonden aan het koninklijk hof. Deze bronnen vertellen ons ook dat ze door hun rol in het leger land in handen kregen. De documentaire bronnen geven eenzelfde beeld. De grafsteles uit de Soldatentombe en de graffiti in de Osiristempel geven een beeld van Galaten die in militaire dienst waren. Het arbeidscontract, laat echter ook zien dat de Kelten geen geïsoleerde groep in Egypte waren, maar dat zij vriendschappelijke contacten hadden met mensen met een andere etnische achtergrond.

Iets anders dat naar voren komt uit de documentaire bronnen is het feit dat de Kelten steeds 'Griekser' aan gaan doen. In de Soldatentombe (de oudste bronnen) komen we nog veel Keltische namen tegen, terwijl in de Osiristempel (de jongste bronnen) bijna alleen maar Griekse namen worden gebruikt (Akannon is de enige uitzondering). Dit kan natuurlijk toeval zijn, maar dit zou wel kunnen verklaren waarom we geen documentaire bronnen meer hebben waarin Kelten voorkomen na de tweede helft van de tweede eeuw v.Chr. Ze waren nog wel in Egypte, maar we kunnen ze door hun namen niet meer onderscheiden van de Grieken. Deze ontwikkeling loopt parallel met het verdwijnen van de meeste ethnica. Tot in de tweede eeuw v.Chr. komen we veel etnische aanduidingen tegen, zoals 'Athener', 'Syracusani', 'Thraciër' en 'Galaat'. Hierna verdwijnen de meeste van deze ethnica. Het lijkt er dus op dat de Galaten samen met de andere nieuwkomers werden opgeslokt in de multiculturele smeltkroes van Egypte. De populariteit van de naam Galates lijkt daarom niet samen te hangen met een plotseling 'Keltisch bewustzijn' in de eerste eeuwen van onze jaartelling. ଓ

Bibliografie

Primaire bronnen, literair

- Callimachus, *Hymne aan Delos*, ed. in: Mair, A. W., *Hymnus in Delum* (Londen 1921).
- Flavius Josephus, *Oude geschiedenis van de Joden*, ed. in: Niese, B. (red.), *Antiquitates Judaicae*, 4 vols (Berlijn 1885–1890).
- Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, ed. in: Spiro, F., *Graeciae descriptio* (Leipzig 1903).
- Polybius, *Historiën*, ed. in: Hultsch, F. O., *Historiae* (Londen 1889).

Primaire bronnen, documentair

- C.P.R. 18 = Kramer, B. (red.), *Corpus papyrorum Raineri. Band XVIII. Griechische Texte XIII. Das Vertragsregister von Theogenis* (Wenen 1991).
- O. Bodl. 1 = Tait, J. G., *Greek ostraca in the Bodleian library at Oxford and various other collections* (Londen 1930).
- P. Lond. 3 = Kenyon, F. G., en H. I. Bell, *Greek papyri in the British Museum* (Londen 1907).
- P. Adl. = Adler, E. N., en J. G. Tait, *The Ader papyri* (Oxford 1939).
- P. Tebt. 3^2 = Hunt, A. S., et al. (red.), *The Tebtunis papyri*, vol. 3:2 (Californië 1938).
- SB. 1 = Preisigke, F. (red.), *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten* 1 (Straatsburg 1915).
- SB. 3 = Preisigke, F., en F. Bilabel (red.), *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten* 3 (Berlijn 1926).

Secundaire literatuur

- Berresford, E. P., *The Celtic revolution* (Talybont 1985).
- Brown, B. R., *Ptolemaic paintings and mosaics and the Alexandrinian style* (Cambridge 1957).
- Clarysse, W., en D. J. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt*, vol. 2 (Cambridge 2006).
- Cunliffe, B., *The ancient Celts* (Londen 1997).
- Errington, R. M., *A history of the Hellenistic world, 323–30 BC* (Oxford 2008). 75–85.
- Holder, A., *Alt-celtischer Sprachschatz*, 3 vols (1896–1913).
- Masson, O., *Onomastica graeca selecta*, vol. 2 (Parijs 1990).
- Perdrizet, P., en G. Lefebvre, *Les graffites grecs du Memnonion d'Abydos* (Nancy 1919).
- Pestman, P. W., *The new papyrological primer* (Leiden 1994).
- Reinach, A. J., 'Les Galates dans l'art alexandrin', *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 18 (1911) 62.
- Rowlandson, J., *Landowners and tenants in Roman Egypt* (Oxford 1996) 43–48.
- Trismegistos People = *www.trismegistos.org/ref/index.php*
- Vandorpe, K., 'Persian soldiers and Persian of the Epigone', *Archiv für Papyrusforschung* 54 (2008) 87–108.

Language contact and the origin of the Germanic languages

Volgens de auteur is dit boek geschreven voor iedereen die meer wil weten over de vroegste geschiedenis van de Germaanse talen. Het onderliggende punt is dat de Germaanse talen contacttalen zijn, die flink zijn beïnvloed toen de sprekers in plaats van Germaans andere talen gingen spreken (pagina vii). Schrijver richt het boek ook op lezers met weinig kennis van taalkunde. De auteur streeft er nadrukkelijk niet naar om een volledig overzicht van alle discussies te geven, maar richt zich op het coherent presenteren van zijn punt (ibid.). Het boek richt zich op structureel contact tussen talen, waarbij het fonologie en syntax bestudeert en niet leenwoorden. Aangezien data echter zeldzaam is in de besproken periode (eerste eeuw v.Chr. tot de vroege middeleeuwen) komt het meeste bewijs in de praktijk van fonologie (pagina 1).

Hoofdstuk 1 (pagina's 1–11) biedt een overzicht van de belangrijkste concepten in het boek. Dit zijn taalcontact en taalverandering, onderzoek naar vroege taalcontacten, het gebruik van de vergelijkende methode binnen taalkunde en basisprincipes van klankverandering.

In hoofdstuk 2, het omvangrijkste hoofdstuk (12–93), bespreekt Schrijver het taalkundig landschap van de laaglanden van Groot-Brittannië vóór de komst van de Angelsaksen. Aan de ene kant beschrijft hij Brits-Latijn en het bewijs hiervan en wijst op de kenmerken die dit Latijn onderscheiden van Klassiek Latijn en van andere vormen van Laatlatijn (31–48). Aan de andere kant introduceert hij Brits-Keltisch. Schrijver laat zien dat er twee vormen van Brits-Keltisch zijn: Hoogland-Brits-Keltisch, waar Welsh, Cornish en Bretons vanaf stammen, en Laagland-Brits-Keltisch, wat gesproken werd in het zuidoosten van het land en waar we nog maar zeer weinig bewijs van over hebben. Op basis van het geringe bewijs dat er is, de 'Bath Pendant' en mogelijk de plaatsnaam Londen, suggereert hij dat Laagland-Brits-Keltisch eigenlijk dichterbij Gallisch stond dan bij de Hoogland-Brits-Keltische talen. In deze context voorziet Schrijver ons van een interessante etymologie van de plaatsnaam Londen. Hij verbindt de naam aan de Proto-Indo-Europese werkwoordsstam voor 'zinken' of 'laten zinken', *$land^h$*, wat ook het Engelse *land* en het Middelwelshe *lland* 'laaggelegen ongecultiveerd land' heeft opgeleverd. Schrijver suggereert dat dit duidde op een plek die regelmatig overstroomde met hoogtij, zoals Londen vóór het aanleggen van de Thames Embankment (57).

Op basis van de contacten tussen de Angelsaksen en de Kelten observeert Schrijver dat de veronderstelling van Keltische invloeden op Engels gewoonlijk beoordeeld wordt op basis van vergelijkingen met de nazaten van Hoogland-Brits-Keltisch. Deze invloed zou echter beoordeeld moeten worden op basis van Laat Gesproken Brits-Latijn, of Laagland-Brits-Keltisch, de variant waarmee de Angelsaksen in aanraking kwamen (57–58).

Naar aanleiding van onderzoek naar sporen van taalcontact in het klanksysteem van Oudengels beargumenteert Schrijver dat de wijdverspreide en systematische klankveranderingen in het Oudengels gedurende de middeleeuwen onthullen dat het contact gehad moet hebben met een andere taal (58–72). Rekening houdend met meer bewijs uit het Iers zou deze taal óf Laagland-Brits-Keltisch óf Laat Gesproken Brits-Latijn kunnen zijn.

Aan de hand van fonetische invloeden van Keltische talen op Oudengels onderzoekt Schrijver ook wanneer de afscheiding van de eiland-Keltische talen plaatsvond. Hij beargumenteert (72–87) dat het eerste taalkundige bewijs voor een Keltische taal in Ierland uit de tweede eeuw n.Chr. komt: Ptolemaeus' kaart van Ierland. Vanwege de nauwe verwantschap van Brits-Keltisch en Iers voert Schrijver aan dat hun gezamelijke voorouder nog gesproken werd in de eerste eeuw n.Chr. Dit suggereert dat de Ieren vanaf de eerste eeuw n.Chr. vanuit Groot-Brittannië naar Ierland trokken, misschien vanwege de Romeinse verovering van Groot-Brittannië (86). De talen zouden vervolgens verder uiteen gegaan zijn, deels omdat in Groot-Brittannië voormalige Latijnsprekers Brits-Keltisch gingen spreken. In Ierland zou de voor-Ierse bevolking, daarentegen, in plaats van hun eigen talen Iers kunnen zijn gaan spreken gedurende het midden van het eerste millennium n.Chr. (82). Deze taalverschuiving zou dan rond de zesde eeuw volledig zijn geweest en zou als uitkomst de grootschalige taalveranderingen in deze Keltische talen rond die tijd gehad hebben.

Schrijver beargumenteert verder dat dankzij de verwantschap tussen Oudiers en Brits-Keltisch, Oudierse fonetiek en Laagland-Brits-Keltische fonetiek zeer op elkaar lijken. Brits-Keltische fonetiek werd geïntroduceerd in Oudengels door sprekers van Laagland-Brits-Keltisch die Engels gingen spreken (92–93). Naast het klanksysteem denkt Schrijver dat het dubbele paradigma van het werkwoord 'zijn' het enige andere succesvolle kenmerk van taalcontact tussen tussen Laagland-Brits-Keltisch en Oudengels is. Hierbij spiegelt Oudengels het Brits-Keltische paradigma met de standaardvervoeging voor de tegenwoordige tijd **bi-* en de niet-standaard tegenwoordige tijd **es-*, wat tegenwoordig voortleeft in Modern Engels *is*. Soortgelijke ontwikkelingen vonden ook plaats, op zijn minst tijdelijk, bij het contact tussen Keltische en Germaanse talen op het continent.

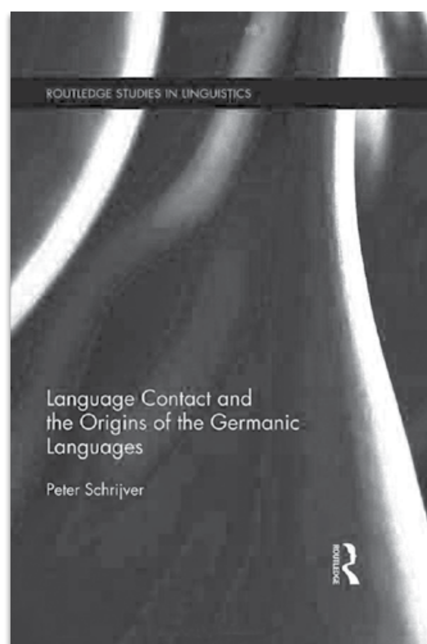
Hoofdstuk 3 (94–121) bestrijkt de oorsprong van verschillende Germaanse stammen alsook van Hoogduits, bevat discussies over de ontwikkeling van Duits en Nederlands en van de Tweede Germaanse Klankverschuiving. In deze verschuiving vervingen sprekers vroegere geaspireerde plosieven, zoals [t^h], met affricaten [t^s] en later deels met fricatieven [s] (99). Reden voor de bijzonderheden van deze verschuiving in de Rijnlandse Waaier is, volgens Schrijver, de tweetaligheid in Germaans en Laatlatijn, waarbij sprekers van Laatlatijn de Germaanse klanken vervingen door soortgelijke Latijnse klanken (112). Vergelijkbare ontwikkelingen zijn terug te vinden in het taalcontact tussen Germaans en Laatlatijn van de Longobar-

den, voormalige Germaanssprekers die naar Italië waren gemigreerd (114–16). Deze kenmerken verspreidden zich vervolgens met de opkomst van de macht van de Franken. Schrijver beargumenteert zodoende dat Hoogduits gekarakteriseerd kan worden als Germaans met een Laatlatijns accent (120). Volgens hem hadden sprekers stroomafwaarts van de Rijn de Germaanse [p^h, t^h, k^h] vervangen met [p, t, k] en waren zij de eerste sprekers van Nederlands.

Hoofdstuk 4 behandelt de oorsprong van het Nederlands. Schrijver onderzoekt de klinkerveranderingen die bekendstaan als *spontaneous fronting* en vindt overeenkomsten hiervan in zowel Nederlandse als Franse dialecten. Schrijver beargumenteert dat de zuidelijke helft van Nederland en de noordelijke helft van België een taalverschuiving van Romaans naar Germaans onderging tussen de achtste en de elfde eeuw, en dat deze verschuiving leidde tot de opkomst van Centraal/Middel- en Westnederlands. Westnederlands en Walloonse varianten demonstreren *spontaneous fronting* van klinkers, Oostnederlands en Walloonse varianten niet (146). Ondanks het gebrek aan *spontaneous fronting* wijzen andere kenmerken van Oostnederlands en Oostwaals op een Romaans substraat, vooral de ontwikkeling van woordfinaal */-k/ naar /-x/ in Zuidoostnederlands, het gebrek aan aspiratie in stemloze plosieven en het gebruik van klinkerlengtes gelijk aan die in Romaanse talen (152–153). Dat *spontaneous fronting* uiteindelijk meer harmoniseerde binnen de Nederlandse dialecten komt waarschijnlijk door dialectcontacten veroorzaakt door landvorderingen vanaf de zevende en vooral de elfde eeuw (156–157).

In hoofdstuk 5 (158–196) bespreekt Schrijver het begin van de Germaanse talen. Hij beargumenteert hier dat de Germaanse taalfamilie ontstond als een contactvariant van het Indo-Europees toen sprekers van Finnische talen Indo-Europese talen gingen spreken (161). Bewijs hiervoor is de convergerende klankstructuur van de twee taalgroepen, zoals omschreven in Verners Wet (162–179). Vervolgens verspreidden de sprekers van de nieuwe variant zich door Europa en ontstonden er diverse varianten (180–196). Sprekers van noordelijke en westelijke varianten van Germaans kwamen, net als sprekers van het Samisch, in contact met sprekers van een andere, onbekende taalgroep, waarschijnlijk gesproken rond de noordelijke en zuidelijke kusten van van de Westbaltische Zee (194). Deze talen werden waarschijnlijk gekenmerkt door complexe, dubbele medeklinkersystemen en door een neiging om morfologische afwisselingen in de eerste lettergrepen aan te geven in plaats van in de laatste. De sprekers van deze talen gingen vervolgens Germaans spreken en zowel dit verschuivingsproces als de introductie van bepaalde taalcontactkenmerken leidde tot de ontwikkeling van de verschillende taalkundige kenmerken van de Noord- en Westgermaanse talen.

Het hieropvolgende hoofdstuk 'Conclusie' (197–201) somt de verschillende betogen op en brengt ze samen.

In het algemeen is het boek geschreven in een levendige en betrokken stijl, met af en toe wrange humor. Het is duidelijk, goed gestructureerd en overtuigend beargumenteerd en biedt een volledige, nieuwe uitleg voor de onderlinge relaties van de vroege Germaanse talen en hun buurtalen, alsook voor de relatie van de eiland-Keltische talen tot elkaar. Vanwege het onderwerp zal het boek, vooral voor lezers met weinig voorkennis van taalkunde, geen gemakkelijke stof zijn, vooral niet in die stukken waar beweringen middels fonetisch bewijs beargumenteerd worden.

Alhoewel ik niet volledig overtuigd ben door alle suggesties van de auteur, zou ik persoonlijk twee punten graag uitgebreider behandeld hebben gezien. Zo worden er ten eerste relatief weinig referenties naar ander onderzoek op dit gebied gegeven. Lezers die niet zo bekend zijn met bepaalde onderwerpen en die zich graag verder willen inlezen zullen zelf op zoek moeten gaan naar aanvullend materiaal. Ten tweede zijn sommige onderwerpen nog een punt van discussie binnen de wetenschappelijke gemeenschap. Bijvoorbeeld de suggesties dat Iers en Welsh zich pas na de eerste eeuw n.Chr. scheidden en dat de Ierse taal pas in de tweede eeuw in Ierland arriveerde zijn nieuw en interessant. De datering van de scheiding van de Keltische talen en de tijd van de aankomst van het Iers in Ierland zijn omstreden, zoals de auteur zelf zegt (24, 72–3). Sommige onderzoekers geloven zelfs dat de Goidelische talen niet afstammen van de Britse tak van de Keltische talen (vooral Schmidt 1977, maar ook anderen na hem). Schrijver (73) noemt andere theorieën die de komst van het Iers in Ierland tussen 500 en 100 v.Chr. plaatsen, bijvoorbeeld die van Kim McCone (1991; 2006). In zulke gevallen, waar nieuwe interpretaties worden aangeboden, zou een vollediger overzicht van alternatieve theorieën nuttig geweest zijn, vooral voor nieuwkomers in het vakgebied.

Over het geheel genomen biedt het boek een schat aan zorgvuldig gepresenteerde informatie voor lezers met weinig achtergrond in taalkunde in het algemeen, of in historische Germaanse of Keltische taalkunde en taalcontact specifiek, en een aanzienlijke hoeveelheid aan nieuwe impulsen voor reeds gevestigde namen in het vakgebied. ☙

Deze recensie maakt gebruik van verkorte verwijzingen naar Kim McCone, *The Indo-European origins of the Old Irish nasal presents, subjunctives and futures* (1991) en *Origins and development of the Insular Celtic verbal complex* (2006), en K. H. Schmidt, *Die festlandkeltischen Sprachen* (1977). Volledige bibliografische informatie is verkrijgbaar via de **selgā* catalogus op *www.vanhamel.nl/codecs* door in het zoekveld 'Kelten 68 (November 2015)' in te voeren.

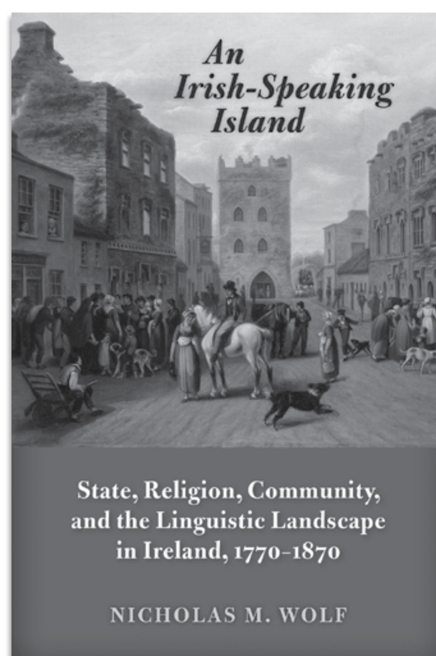
✍ **PATRICIA RONAN**
vertaling: **MARA VAN BEURDEN**

■ Schrijver, Peter, *Language contact and the origin of the Germanic languages* (New York 2014), Routledge, 244 pp., ISBN 978-0-41-535548-3, $145.00.

An Irish-speaking island: state, religion, community, and the linguistic landscape in Ireland, 1770–1870

Nicholas Wolf onderzoekt in dit boek een zelden op zichzelf bestudeerde eeuw in de geschiedenis van de Ierse taal: de periode 1770–1870. Het is de eeuw waarin het Iers reeds niet meer de meerderheidstaal van Ierland was, maar nog voordat in de jaren 1870 de eerste initiatieven opkwamen om de taal nieuw leven in te blazen. Volgens Wolf wordt deze tijd vaak geschetst als een periode van stille neergang, waarin de Ierstaligen zich passief opstelden in een steeds meer Engelstalige samenleving. Wolf twijfelt echter aan de juistheid van deze conclusie. Hij stelt dat er vaak teveel gebruik is gemaakt van Engelstalige in plaats van Ierstalige bronnen. Ook zou men te zeer zijn blijven hangen in de beeldvorming van de voorpleiters van het Iers in de late negentiende en vroeg twintigste eeuw. In dit beeld wordt het Iers vrijwel uitsluitend geassocieerd met de ongeletterde boeren van het achterland. Al met al heeft dit volgens Wolf geleid tot een vertekend en ongenuanceerd beeld van de in deze tijd juist nog zeer diverse Ierse taalgemeenschap.

Wolf herinnert zijn lezer er dan ook al snel aan dat het Iers in de periode 1770–1870 door de toenmalige bevolkingsaanwas in absolute aantallen juist haar hoogtepunt bereikte. Het was de moedertaal van miljoenen sprekers, die dan wel het meest geconcentreerd waren in het zuidelijke en westelijke platteland, maar in wezen door het hele eiland and alle klassen van de samenleving heen te vinden waren. Wolf vraagt zich allereerst af wat de houding van de Ierstaligen tegenover het Iers was en hoe dit bijdroeg aan de identiteit van haar sprekers. Het meest treffende van deze bespreking is dat hij duidelijk afstand neemt van de tegenwoordig veelvuldig gebruikte term *diglossia*. In de traditionele zin duidt *diglossia* op een situatie waarin een grotendeels tweetalige sprekersgroep de ene taal gebruikt voor domeinen met een laag aanzien en de andere taal voor de meer prestigieuze domeinen. De prestigieuze taal wordt dan bovendien als intrinsiek beter gezien dan de lagere taal, die in dit scenario hoe langer hoe meer uit de publieke sfeer gebannen wordt. Wolf demonstreert echter door veelvuldig te citeren uit Ierstalige bronnen uit die tijd juist hoezeer men ook toen nog het middeleeuwse idee van het Iers als de perfecte en mooiste taal handhaafde. Ook toont hij aan dat het niet zozeer het domein was wat aanzette tot het gebruik van de ene of de andere taal, maar de aanwezigheid van niet-sprekers van het Iers. Zodra er een niet-spreker aanwezig was, schakelde men over op het Engels. Het Iers werd zodoende een groepsinterne taal, die de eigen groep definieerde, maar qua gebruik binnen deze gemeenschap niet beperkt was tot specifieke domeinen. Sterker nog, het meest prestigieuze domein van destijds – het kerkelijke – werd tot diep in de negentiende eeuw in grote delen van Ierland gedomineerd door het Iers. Al met al laat Wolf het beeld naar voren komen dat de sprekers destijds het Engels en het Iers dan wel niet als gelijke talen zagen, maar het Iers niet altijd beneden het Engels plaatsten.

In het tweede deel van het boek gaat Wolf in op verscheidene contexten waarbinnen in de basis Engelse organisaties in aanraking kwamen met sprekers van het Iers en hoe deze contacten verliepen. Het gaat dan onder andere om de protestantse kerk van Ierland, het onderwijsbeleid, het stemrecht en de houding van de katholieke kerk in de taalkwestie. In alle gevallen blijkt dat deze instanties in de eeuwen direct voorafgaand aan de (late) achttiende eeuw zich nauwelijks bezighielden met de taalkwestie. Nadat de elite Engelstalig was geworden onder de Tudor-koningen was het gebrek aan talige uniformiteit geen groot probleem meer voor de vroege staat; de overheid kwam simpelweg niet in aanraking met de sprekers van het Iers. Pas in de late achttiende eeuw en bovenal in de negentiende eeuw kwam hier door de toenemende centralisatie weer verandering in. Voor de katholieke kerk gold een vergelijkbare situatie. In de eeuwen na de opkomst van het anglicanisme in Engeland was de centrale macht van de katholieke kerk in Ierland danig verzwakt. In de negentiende eeuw begon de katholieke kerk onder druk van een interne hervormingsdrang om het geloof meer tot het volk te brengen echter eveneens in toenemende mate in aanraking te komen met sprekers van het Iers. In alle gevallen haalt Wolf voorbeelden aan die aanpassingen laten zien van deze instanties aan de Ierstalige werkelijkheid. Het ging niet altijd van harte en zeker de overheid lijkt de wens te hebben gehad uiteindelijk tot een ééntalige staat te komen, maar in de praktijk kon men niet om de Ierstaligen heen. Zodoende waren er provisies om tolken te betalen bij rechtbanken, bij verkiezingen en vergelijkbare zaken. Eveneens waren er meerdere, zij het weinig succesvolle, pogingen om Ierstalig onderwijs in te voeren. En ook de katholieke kerk – hoewel ze er geen centrale standpunten over innam – leidde bewust Ierstalige geestelijken op om in de Ierstalige delen van het land te dienen; het blijkt uit de cijfers die Wolf aandraagt zelfs dat de kerk tot ver in de negentiende eeuw een hoger

aandeel tweetalige clerici opleidde dan het aandeel dat Ierstaligen destijds van de bevolking uitmaakten. Tot slot moet opgemerkt worden dat Wolf er een punt van maakt dat de sprekers van het Iers zich verre van passief opstelden in deze eeuw. Ze droegen volgens hem juist actief bij aan de kerkhervorming en namen deel aan verkiezingen, rechtbanken en demonstraties.

Het is mogelijk dat Wolf met dit verrassende standpunt een al te optimistisch beeld schetst van de rol van de Ierstalige gemeenschap in deze eeuw. Een ander, bescheiden punt van kritiek is dat Wolf soms een halve tot een hele pagina vult met namen van personen die als voorbeeld dienen om een bepaald punt illustreren. Dit komt de leesbaarheid van het boek niet ten goede, zonder dat het de lezer direct veel wijzer maakt. Het mag echter duidelijk zijn dat het werk verder goed tot zijn recht komt. Het is op veel punten vernieuwend en Wolf weet zijn bevindingen goed te beargumenteren en te onderbouwen. Het boek heeft bovendien een heldere opbouw, een zeer aanzienlijk notenapparaat en is op het zojuist genoemde, kleine kritiekpuntje na toegankelijk en aansprekend geschreven. Wolf heeft bovendien de goede gewoonte citaten uit contemporaine bronnen – die hij geregeld als anekdotes gebruikt – zowel in het oorspronkelijke Iers als in het Engels vertaald te geven. Tot slot valt het op dat Wolf zich gepast voorzichtig opstelt in zijn conclusie: de eerder door anderen van deze eeuw geschetste beelden waren in veel opzichten juist, maar ze vormen naar zijn idee slechts een aspect van een veel complexere situatie. Al met al biedt het boek een intrigerend perspectief op een cruciale eeuw in de Ierse taalgeschiedenis en het verdient mijns inziens dan ook een volmondige aanbeveling. ☙

LARS NOOIJ

■ Nicholas M. Wolf, *An Irish-speaking island: state, religion, community, and the linguistic landscape in Ireland, 1770–1870* (Verenigde Staten 2014), The University of Wisconsin Press, xi+450 pp., ISBN 978-0-29930-274-0, $34,95.

Recensie

Pottenbakkers met Gallische namen

Kontich, juist ten zuiden van Antwerpen, kent een lange traditie van archeologisch onderzoek en is rijk aan vindplaatsen/vondsten uit de ijzertijd en de Romeinse tijd. Tijdens een aantal opgravingscampagnes in de periode 1964–1972 en 1985–1988 werd op het terrein Kontich-Kazerne een *vicus* (dorp) uit de Romeinse tijd opgegraven waarbij ook behoorlijk veel *terra sigillata* tevoorschijn kwam. Dat is op industriële schaal geproduceerd aardewerk dat zoals de naam al zegt, is 'gezegeld' of 'gestempeld'. Daarmee wordt gedoeld op het feit dat deze aardewerken voorwerpen zijn gevormd in mallen waarmee ook een reliëfversiering kon worden aangebracht. Maar de producten zijn ook vaak voorzien van een stempel waarmee de maker zichzelf bekend maakt. Een voorloper dus van ons bekende merkteken 'Made in....'.

Het oudste *terra sigillata* werd geproduceerd in Italië, maar kort na het begin van de jaartelling werden ook in Zuid-Gallië productiecentra opgezet in La Graufesenque, Montans en Banassac en tegen het eind van de eerste eeuw ook in centraal Gallië (onder meer in Lezoux) en in het noordoosten van Gallië. Dit vrijwel zonder uitzondering kenmerkend rode aardewerk is voor archeologen een belangrijke vondstcategorie, juist omdat zelfs fragmenten vaak goed kunnen worden gedateerd en toegeschreven aan een specifiek productiecentrum.

Voor keltologen is met name La Graufesenque een belangrijk productiecentrum van *terra sigillata* omdat hier zowel uit stempels als uit graffiti op het aardewerk niet alleen veel bekend is over het productieproces, maar ook over de makers zelf die overwegend lokale Galliërs waren. Opvallend is dat zij voor intern gebruik – in de graffiti waarin zij hun productie administreerden – vrijelijk gebruik maakten van hun Gallische namen, terwijl zij voor de buitenwereld (dus in de stempels) Latijnse namen gebruikten. Dat kon gebeuren door simpelweg de Gallische uitgang van de naam te vervangen door een Latijnse, maar ook door de naam te 'vertalen' of te vervangen door een overeenkomstige naam in de andere taal.

Hugo Thoen, emeritus-hoogleraar archeologie van de Universiteit Gent heeft nu dit aspect van het *terra sigillata* van Kontich-Kazerne beschreven vanuit de vraagstelling naar de makers en wat hun namen vertellen over hun etnische achtergrond. Uiteraard doet hij dat als archeoloog en niet als taalkundige of keltoloog, wat verklaart dat hij op dat laatste gebied niet altijd de nieuwste literatuur lijkt te kennen. Zo kent hij wel de grammatica van Lambert en het persoonsnamenwoordenboek van Delamarre, maar vermeldt de literatuurlijst in zijn boek niet het Gallisch-Frans woordenboek van Delamarre. Ook bijvoorbeeld de recente publicaties van Marilynne E. Raybould en Patrick Sims-Williams over Keltische persoonsnamen ontbreken. Hiervoor zijn vooral Evans, *Gaulish personal names* (1976), en Whatmough, *The dialects of ancient Gaul* (1970) gebruikt.

Ondanks deze onvolkomenheden is dit ook voor keltologen een interessant boek. Thoen bespreekt alle 31 in Kontich gevonden naamstempels – met dertig verschillende namen – en brengt daarbij de bekende informatie over de betreffende individuen (zowel uit La Graufesenque en Lezoux als uit Oost-Gallië) bij elkaar. Na dit 'prosopografische' deel volgt heel kort een formele analyse (onder meer van het gebruik van nominatief versus genitief) en een interessant stuk over de historische samenhang tussen en het functioneren van de verschillende productiecentra.

Hoofdstuk 3 behandelt de naamstempels 'in het licht van de naamkunde'. Na een uitvoerige bespreking van de individuele

namen volgt hier een paragraaf over de taal (Latijn, Keltisch, Grieks), met als conclusie dat 22 – ofwel tweederde – van de in Kontich aangetroffen namen Keltisch zijn. Vervolgens wordt nog nader en tamelijk uitvoerig gekeken naar de betekenis van de namen. Hierbij wordt naar mijn gevoel te kritiekloos aangenomen dat de namen daadwerkelijk iets zeggen over de dragers ervan. Daarvoor weten we mijns inziens te weinig van het proces van naamgeving onder Galliërs. In de moderne wereld gaat Rianne niet dagelijks lachend door het leven, draagt Herman zelden een speer en zijn de meeste Hildes helemaal niet krijgszuchtig. Het is dus maar de vraag of Gallische namen wel iets zeggen over de karakters of uiterlijkheden van hun dragers.

Thoen omschrijft zijn benadering van deze naamstempels als "een andere aanpak van de studie van de stempels op *terra sigillata*" (p. 79). Hij heeft daarbij gelijk als hij bedoelt: anders dan de meeste archeologen en oud-historici het doen. Als hij de taalkundige en keltologische literatuur beter had gekend, had hij gezien dat zijn aanpak minder vernieuwend is dan hij zelf vermoedt. Bijvoorbeeld James N. Adams wijdt in zijn boek *Bilingualism and the Latin language* (Cambridge 2003) een uitvoerige hoofdstuk aan 'Bilingualism at La Graufesenque' (pp. 687–719). Desalniettemin – of misschien wel juist door zijn onbevangenheid – biedt Thoen aan de hand van dit specifieke vondstmateriaal van één locatie een interessante introductie in deze materie. Ik sluit mij dan ook graag aan bij zijn afsluitende oproep om het onderzoek van *terra sigillata* "niet te beperken tot een simpele determinatie van naam, potvorm, atelier en datering, maar tevens de naamkunde erbij te betrekken en op zoek te gaan naar de roots van de producenten. (...) Hopelijk krijgt dit voorbeeld navolging (...)".

LAURAN TOORIANS

■ Thoen, Hugo, *Gallische topondernemers in het Romeinse bedrijfsleven. Naamstempels op terra sigillata uit de vicus van Kontich-Kazerne*. AVRA-Monografie 2, 2014, iv+91 pp., ISSN 2295-4287, pb., € 21,00 (de verzendkosten bedragen € 3,60 binnen België en € 10,60 voor Nederland). Te bestellen door overmaking van het juiste bedrag op het rekeningnummer van AVRA (Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie), IBAN: BE28 1030 3611 8020 – BIC: NICA BE BB met als mededeling 'Gallische Topondernemers'. Naam en adres duidelijk vermelden!

Song of the sea

In 2009 verscheen de animatiefilm *Brendan and the secret of Kells,* een prachtig kunstwerkje dat het verhaal van Brendan vertelt, een jongen die in het klooster in Kells woont en betrokken raakt bij het illumineren van het bekende Book of Kells. De film leverde de regisseur Tomm Moore een Oscar-nominatie op en zes jaar later komt hij met een nieuwe film. Wederom een prachtige animatiefilm die de Ierse cultuur ademt maar zich dit keer niet in de middeleeuwen, maar in de moderne tijd afspeelt. Ook *Song of the sea* werd genomineerd voor een Oscar, en ontving lovende reacties.

Het verhaal begint op een klein eiland in Ierland, waar Ben met zijn vader en zusje Saoirse woont. Ze zijn hun moeder kwijtgeraakt op de avond dat Saoirse werd geboren, omdat zij een selkie is en is teruggekeerd naar de zee in de vorm van een zeehond. Saoirse blijkt later deze gave geërfd te hebben. Oma besluit dat het voor de twee jonge kinderen niet veilig is op zo'n onherbergzaam eiland, en dwingt hen met haar mee te gaan naar Dublin, tot ergernis van Ben. Ben besluit om weg te lopen, zodat hij terug kan naar het eiland waar zijn vader en hond Cú achter zijn gebleven. Zijn kleine zusje Saoirse komt achter hem aan, en al snel blijkt dat het niet goed met haar gaat: ze moet terug naar het water en zal het 'lied van de zee' (*song of the sea*) moeten zingen waardoor ze de *daoine sídhe*, 'de elf-mensen', kan bevrijden van de uilenheks Macha. Een groot avontuur volgt.

De legende van de selkies is erg beroemd, maar werd nog niet eerder in een animatiefilm vertolkt. Toch zijn er grote veranderingen aangebracht in het standaard patroon van een verhaal over selkies: waar het origineel vaak een tragisch verhaal over het verlies van romantische liefde betreft, gaat het in *Song of the sea* juist om het tegenovergestelde, namelijk hoe Ben en Saoirse als broer en zus weer nader tot elkaar komen, nadat het verlies van hun moeder een enorme wig in het gezin had gedreven. Zeer aangrijpend is Bens vader die problemen heeft om met zijn zoon te communiceren, omdat hij zo gepijnigd wordt door het verlies van zijn vrouw. Dit is precies wat Moore wilde vertellen met deze film. In een interview met de *Telegraph* (13 juli) vertelt hij hoe hij zich altijd verbaasde over hoe de traditionele Selkie-legendes het lot van de kinderen van een Selkie en een mens bijna altijd weglieten. In deze film zien we wel het verdriet van Bens vader om zijn vrouw, maar de hoofdlijn van het verhaal is optimistischer en vertelt hoe de familie uiteindelijk met elkaar over dat verdriet heen komt. In die zin vertelt de film een oude legende op een modernere manier. Dan wordt het ook ineens duidelijk dat folklore, hoewel men er misschien tegenwoordig niet meer in gelooft, nog steeds een belangrijke rol kan spelen. In een interview van Moore met *cartoonbrew.com* (2 januari) blijkt dat de film zijn origine vindt in de afslachting van zeehonden, omdat volgens Moore de mensen de connectie met het land zijn verloren: "Ik vroeg me af of er een manier was om de waarheid van die folklore naar voren te halen zonder dat mensen er letterlijk in hoefden te geloven." Met deze gedachte in je achterhoofd, wordt het kijken van de film een totaal andere beleving. Zeer subtiele elementen maken ineens die bedoeling pijnlijk duidelijk, zoals hoe Ben zijn benen prikt aan brandnetels en hoe zijn zusje met

weegbree komt om het te genezen. Of de kapotte televisie en wasmachine die in het bos liggen. Of hoe Ben bang is voor water aangezien hij daar zijn moeder aan verloor en hoe Saoirse hem dwingt om die angst onder ogen te zien. De symboliek in deze film is aangrijpend en daarmee wordt het wederom duidelijk dat dit echt niet alleen een kinderfilm is.

Voor de echte Ierland-liefhebber is deze film een *must-see*: de film opent met een citaat van Yeats, "Come away, o human child, to the waters and the wild...", er zijn ogamstenen te zien en stenen met prehistorische spiralen. De magische honden van Macha zijn precies vormgegeven zoals ze in een geïllumineerd manuscript te vinden zouden zijn. Ben vaart een stukje in een *curach*, een type boot dat gebruikt werd door middeleeuwse monniken op pelgrimstocht. Het Lied van de Zee dat Saoirse zingt op het eind van de film is in het Iers, net als sommige kleine zinnetjes tussendoor. Voor iemand die geen Iers spreekt is de film prima te volgen, maar voor degene die wel Iers spreekt, zitten er net wat extra grapjes in, zoals bijvoorbeeld de hond die *Cú* 'Hond' heet. Ook de muziek is allemaal in de lijn van wat je van een echt Ierse film zou verwachten, met veel folk elementen, en er worden zelfs wat traditionele liedjes gezongen zoals *Báidín Fheilimí, Dúlamán* en *Sí do mhaimeo í*.

Als je de prachtig uitgedachte vertelling, symboliek en alle knipogen naar de Ierse taal, geschiedenis en cultuur niet kan waarderen, is er alsnog één element waar iedereen het over eens zal zijn: de animatie is werkelijk adembenemend. Het is een stijl van animatie die we al zagen in *The secret of Kells* maar dan verder doorgevoerd. De achtergronden zijn geverfd met aquarel, de tussenlaag is getekend en de bewegende beelden zijn vervolgens digitaal geanimeerd. En het is allemaal toch één geheel. De film neemt ook de tijd om de animatie voor zichzelf te laten spreken. De eerste scene waar Saoirse in een zeehond verandert is totaal niet afgeraffeld, maar ontzettend gedetailleerd en gestileerd gemaakt.

Het totaal negeren van perspectief geeft een prachtig effect. Zo is het niet altijd duidelijk welk object zich dichter bij de kijker bevindt, en is het mogelijk om een hele kamer in één shot tot in detail te bekijken. Ook de stad Dublin toont zich in een totaal andere vorm. Het zorgt er zeker voor dat elk shot weer een kunstwerkje is.

De kracht van de animatie is ook gebruikt om de grens tussen realiteit en magie te vervagen. De goedbedoelende maar kwaadaardige uilenheks Macha lijkt bijvoorbeeld zeer op Bens oma. De reus Mac Lir lijkt sprekend op Bens vader. Zelfs de elektriciteitspalen dragen een gelijkenis tot de uilen van Macha. Elk alledaags object is met zorg en creativiteit vormgegeven. In de aftiteling kan men ook nog genieten van voorstadia van de animaties, terwijl de Bretonse zangeres Nolwenn Leroy een wiegeliedje zingt.

Is *Song of the sea* een waardige opvolger voor *The secret of Kells*? Mijn persoonlijke voorkeur blijft misschien toch bij *The secret of Kells*, maar ik vermoed dat dat komt vanwege mijn persoonlijke voorliefde voor de Ierse middeleeuwen. *Song of the sea* is dieper, symbolischer, kunstiger, en ik vermoed dat de film iets geschikter is voor kinderen. Ik raad iedereen aan om beide films een keer te bekijken en *Song of the sea* is het zeker waard om zelfs meerdere keren te bekijken, omdat er elke keer weer een nieuwe laag in te ontdekken is. ☙

✎ **LIAN BLASSE**

■ Tomm Moore, *Song of the sea* (2014) Cartoon Saloon.

Verslag

15th International Congress of Celtic Studies

Het 15th International Congress of Celtic Studies vond tussen 13 en 17 juli plaats. Dit congres, dat eens in de vier jaar wordt georganiseerd en telkens in een andere stad, streek voor deze editie neer in Glasgow. Na een Europees keltologisch symposium in Trier twee jaar geleden viel het me meteen op dat dit congres een stuk groter was. Er werden vaak wel elf sessies naast elkaar gegeven en ik heb me laten vertellen dat er 500 aanwezigen waren, uit veertien verschillende landen. Vier dagen vol lezingen samenvatten is een onmogelijke taak, vandaar dat ik een aantal interessante papers wil uitlichten.

Het congres begon in de schitterende Bute Hall, waar de docenten van de universiteit van Glasgow, voorafgegaan door een *piper*, de week openden. Drie mensen kregen een eredoctoraat vanwege hun onderzoek naar de dialecten van het Schots-Gaelic. De eerste lezing werd ook in deze taal gehouden door de *Congress Patron*, Donald Meek, met gelukkig een Engelse vertaling in het programmaboekje. Hij gaf een overzicht van hoe de studie naar Keltische talen en cultuur zich in de loop van de eeuwen in Europa en met name in Schotland

▲ Receptie in Govan Old Parish Church. Foto: Dennis Groenewegen.

had ontwikkeld en concludeerde dat deze een stevige fundering voor de toekomst had.

In de eerste sessie sprak Jenny Day. Zij doet onderzoek naar de omschrijving van zwaarden in de Welshe poëzie, met name in de zogenaamde *boasting poems*, die in tegenstelling tot lofdichten op een beschermheer het doel hadden de dichter zelf te prijzen. Vanwege de beperkte tijd die de papers hadden, richtte ze zich enkel op heldere zwaarden en zwaarden die met vuur of bliksem werden vergeleken. Zo werd de snelheid van het zwaard gelijk gesteld aan de snelheid van de blikseminslag. Interessant was ook te horen hoe beschadigde of gebruikte zwaarden werden omschreven als betrouwbaar en nog steeds krachtig, terwijl dat misschien niet in eerste instantie doet denken aan de perfecte held. Ik ben erg benieuwd naar de rest van het onderzoek van mevrouw Day.

Mona Jakob presenteerde haar onderzoek naar chevilles. Chevilles zijn korte zinnetjes, gebruikt in Ierse poëzie, die meestal aan het einde van een versregel voorkomen. Vroeger werden chevilles meestal afgedaan als een regelvuller om het metrum volledig te krijgen. Ze werden gezien als een lui trucje van de dichter, maar ze worden zo vaak gebruikt dat een verdere studie nodig was. Jakob ontdekte dat chevilles meestal in de eerste regel van een rijmend paar voorkomen. Ze komen vaker voor in het *deibide*-metrum dan in andere metrums en zijn over het algemeen lovend en vooruitkijkend op de regel die komen gaat. Kort samengevat zijn chevilles dus meer dan een simpel trucje van een luie dichter.

Één van de lezingen die ik het interessantst vond, werd gegeven door Barbara Hiller. Zij heeft studie gedaan naar het verhaal van *Aislinge meic Conglinne*, waarin koning Cathal bezeten wordt door een demon van gulzigheid en wordt genezen door de dichter Mac Conglinne, die hem vastbindt en vertelt over een land dat van voedsel gemaakt is. De demon springt uit de mond van de koning en wordt gespiest en verbrand. Hiller heeft onderzoek gedaan naar de folkloreversie van dit verhaal en ontdekte bijna 90 verschillende varianten in Ierland (71), Schotland (12) en Engeland (5). Deze mondeling overgeleverde verhalen verschillen aanzienlijk van de opgeschreven Middelierse versie, maar er zijn ook overeenkomsten: de demon heeft de vorm van een salamander of hagedis en het slachtoffer wordt genezen met de hulp van een dokter of soms een zwerver. Meestal zijn de symptomen zwakte en misselijkheid en wordt de zieke genezen door het eten van zout vlees. De demon springt dan uit zijn mond en verdrinkt als hij zijn dorst wil lessen, maar in sommige versies wordt het slachtoffer extreem gulzig en vindt hij genezing door het grillen van vlees. Het interessante hiervan is dat deze kenmerken geografisch zijn bepaald en dat ze dus mogelijk wat kunnen vertellen over de oorsprong van het verhaal *Aislinge meic Conglinne*. Helaas, concludeert Hiller, zijn mediëvisten minder geïnteresseerd in folklorevarianten naarmate ze meer worden bestudeerd, terwijl ze ons veel kunnen vertellen.

Er waren nog veel meer lezingen de moeite waard, zoals die van onze 'eigen' Nike Stam over *code switching*, tweetaligheid in middeleeuwse teksten, en die van Victoria Whitworth over hoe Ierse kerkelijke sculpturen mogelijk enkele beelden uit Northumbrië hebben beïnvloed – het is eigenlijk te veel om op te noemen. Al met al was het een week vol inspiratie, van de lezingen tot de excursie tot het congresdiner en de daaropvolgende *cèilidh*. Over vier jaar wordt het ICCS in Bangor gehouden en ik ben er graag weer bij. ☙

✎ **JUDITH SCHOEN**

■ 15th International Congress of Celtic Studies (13–17 juli 2015, Glasgow)

Publicatieoverzicht van Nederlandse keltologen in 2014

De redactie streeft ernaar de lezers van *Kelten* zo goed mogelijk op de hoogte te houden van de ontwikkelingen op het gebied van Keltische studies. Vandaar dat wij besloten hebben eenmaal per jaar een overzicht te plaatsen van de publicaties van Nederlandse keltologen. In alle gevallen gaat het om publicaties die gerelateerd zijn aan Keltische taalkunde, letterkunde, geschiedenis of archeologie. Hieronder treft u een alfabetische lijst van publicaties die officieel in het jaar 2014 zijn verschenen. De publicaties in *Kelten* zijn niet in deze lijst verwerkt, maar zijn te raadplegen via *www.vanhamel.nl/stichting/Inhoudsopgaven_Kelten*. Bij het samenstellen van de lijst hebben we gebruikgemaakt van de gegevens voor zover deze bij ons bekend of door ons traceerbaar waren. In dit opzicht benadrukken we het voorlopige karakter van deze lijst. Graag willen we onze informanten bedanken voor hun bijdragen aan deze lijst. Mocht u aanvullingen hebben, dan kunt u contact opnemen met *biblio@vanhamel.nl*. De gegevens zullen dan in de volgende lijst verwerkt worden. Voor informatie over eerdere publicaties van Nederlandse keltologen verwijzen we de lezer naar de online versie op *www.vanhamel.nl/codecs/PONK*. Inmiddels zijn op deze plaats vele aanvullingen verwerkt voor de periode vanaf 2003.

Borsje, Jacqueline

[met Ann Dooley, Séamus Mac Mathúna en Gregory Toner (red.)]
Celtic cosmology: perspectives from Ireland and Scotland, Papers in Mediaeval Studies 26 (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2014).

Introduction.
In: *Celtic cosmology* (2014) 1–9.

Blom, Alderik H.

Glossing the Psalms: form and function of early medieval vernacular glosses [abstract].
In: John Whitman en Franck Cinato (red.), *Lecture vernaculaire des textes classiques chinois / Reading Chinese classical texts in the vernacular*, Dossiers Histoire Épistémologie Langage 7 (online, 2014).
online: *dossierhel.hypotheses.org/workshop-30072013-tokyo*

Loon, Daan van

The usage of the historical present in Old Irish narrative prose.
In: Elisa Roma en David Stifter (red.), *Linguistic and philological studies in Early Irish* (Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2014) 247–280.

Meens, R. M. J.

Penance in medieval Europe, 600–1200 (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

Penitential varieties [sectie 'Ireland, sixth century'].
In: John H. Arnold (red.), *The Oxford handbook of medieval Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2014) 254–270.

Otten, Willemien

[met Michael I. Allen (red.)]
Eriugena and Creation: proceedings of the Eleventh International Conference on Eriugenian Studies, held in honor of Edouard Jeauneau, Chicago, 9–12 November 2011 (Turnhout: Brepols, 2014).

Eriugena and Emerson on nature and the self.
In: *Eriugena and Creation* (2014) 503–538.

Roymans, Nico

[met Hans Huisman, Joas van der Laan en Bertil van Os]
La Tène glass armrings in Europe. Interregional connectivity and local identity construction.
In: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 44:2 (2014) 215–228.

Schrijver, Peter

Language contact and the origins of the Germanic languages (New York en Abingdon: Routledge, 2014).

Toorians, Lauran

Luxuria, Gula and Temperentia in *Pwyll Pendeuic Dyuet*.
In: *Australian Celtic Journal* 12 (2014) 127–159.

Recensie van:
Andreas Hofeneder en Patrizia de Bernardo Stempel (red.), *Théonymie celtique, cultes, interpretatio = Keltische Theonymie, Kulte, interpretatio: X. workshop F.E.R.C.AN., Paris 24.–26.Mai 2010*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 79 (Wenen: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013).
In: *Zeitschrift für celtische Philologie* 61 (2014) 255–258.

Recensie van:
Egeler, Matthias, *Celtic influences in Germanic religion: a survey*, Münchner Nordistische Studien 15, München: Herbert Utz Verlag, 2013.
In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 72 (2014) 321–322.

Volmering, Nicole

The Old English account of the Seven Heavens.
In: John Carey, Emma Nic Cárthaigh en Caitríona Ó Dochartaigh (red.), *The end and beyond: medieval Irish eschatology* (Aberystwyth: Celtic Studies Publications, 2014), vol. 1, 285–306.

The second vision of Adomnán.
In: *The end and beyond* (2014), vol. 2, 647–681.

Bibliography of medieval Irish eschatology and related sources.
In: *The end and beyond* (2014), vol. 2, 855–912.
online versie (2014): *www.ucc.ie/en/media/academic/seanmeanghaeilge/de-finibus/pdfs/DeFinibusBibliography2014onlineversion.pdf*

Vries, Ranke de

The Ulster Cycle in the Netherlands.
In: *Emania* 21 (2014) 5–11.

✍ **DENNIS GROENEWEGEN**

Nieuws

■ Expositie Keltisch in het British Museum

Van 24 september 2015 tot en met 31 januari 2016 is er in het British Museum in Londen een tentoonstelling genaamd *Celts: art and identity* te bezoeken. Deze expositie is opgezet in samenwerking met National Museums Scotland en verhuist in maart 2016 naar Edinburgh, waar deze tot 25 september zal blijven. De tentoonstelling heeft als hoofdvraag: wat is Keltisch en wie zijn de Kelten? Volgens de organisatoren is het doel van de expositie om vooroordelen van het grote publiek bloot te leggen en uit te dagen door uit te leggen dat de term 'Kelten' niet refereert aan een enkele bevolkingsgroep.

In deze uitgebreide tentoonstelling worden 2500 jaren aan Keltische kunst en geschiedenis blootgelegd, waarvoor voorwerpen en kunstobjecten zijn geleend van verschillende musea. Zo is onder andere de Gundestrupketel uit Denemarken te zien, maar ook eigen topstukken zoals de Battersea Shield maken deel uit van de expositie. De tentoonstelling begint in de ijzertijd en stopt niet bij de middeleeuwen of de renaissance, maar laat de Keltische invloeden tot op de dag van vandaag zien.

❒ *Bron: The British Museum (20 augustus 2015)*

■ Munten uit Dublin in Wales

Eerder dit jaar zijn er veertien zilveren munten gevonden in Wales, nabij Llandwrog in Gwynedd, die nu tot schat zijn verklaard. Van de munten zijn er acht gedateerd in 995–997 na Chr., de overige vier zijn na 1018 geproduceerd. De schat bevat ook fragmenten van *pennies* van koning Cnut van Engeland, waarschijnlijk geproduceerd in Chester. Deze Viking-munten zijn een van de eerste munten die zijn geproduceerd in Ierland zelf en zeer zeldzaam. Ze zijn geslagen in Dublin onder heerschappij van koning Sygtrygg Olafsson, ook bekend als Sitric Zijdebaard (989–1036), de Hiberno-Noorse koning van Dublin die in 995 de eerste munten liet slaan in de stad. Waarschijnlijk is de schat verborgen of kwijtgeraakt tussen 1020 en 1030, of mogelijk mee begraven met een overledene.

❒ *Bron: irisharcheology.ie (29 augustus 2015)*

■ Verdwijnen studieplekken Belfast

In Belfast staat de bacheloropleiding Iers op het punt 60 studieplekken te verliezen. Op de nieuwe Belfast campus van de Universiteit van Ulster, die als hoofdgebouw dient voor de universiteit en in het centrum van Belfast komt te liggen, zal de bachelor Iers niet aangeboden worden. Er is een petitie gestart die pleit om de bachelor te behouden, en die zal worden ingediend bij de Universiteit van Ulster en minister Stephen Farry.

De driejarige bacheloropleiding is zeer populair en wordt door alle alumni beoordeeld met 100% tevredenheid. Komend jaar zijn er meer aanmeldingen dan beschikbare studieplekken. De petitie, opgesteld door Conradh na Gaeilge of de Gaelic League, is online te tekenen op onderstaande website.

❒ *Bron: www.change.org/p/ulster-university-minister-stephen-farry-del-save-fulltime-irish-degree-at-belfast-campus-of-ulster-university (12 september)*

■ Skelet onder boom in Ierland

Nadat een hevige storm in Collooney, county Sligo, een 215-jaar oude beukenboom ontwortelde, ontdekten archeologen een skelet verstrikt in de wortels. De botten blijken van een jonge man te zijn die tussen de 17 en 25 jaar oud was ten tijde van zijn overlijden. Er zijn meerdere verwondingen met een scherp object gevonden op het skelet, die wijzen op een gewelddadige dood. Het lichaam werd begraven in een ondiep graf tussen de jaren 1030 en 1200. Hoewel uit historische gegevens op te maken is dat er mogelijk een kerk en begraafplaats in de buurt waren, zijn er geen andere graven of resten gevonden in het gebied. Er wordt verder onderzoek gedaan om meer te ontdekken over deze man en de wijze waarop hij is gestorven.

❒ *Bron: irisharcheology.ie (9 september 2015)*

■ Ulstercyclus in Nederland

In het tijdschrift *Emania* 22 heeft Ranke de Vries, voormalig docente Keltisch aan de Universiteit van Utrecht en associate professor aan St. Francis Xavier University te Nova Scotia, een artikel gepresenteerd over de geschiedenis van de Ulstercyclus in Nederland, wat nu ook online te vinden is. Alvorens ze een overzicht geeft van het werk dat tot op heden is verricht aan de Nederlandse universiteiten, beschrijft ze beknopt de ontwikkeling van de studie van Keltisch in Nederland. In deze geschiedenis komt ook Anton Gerard van Hamel aan bod, eerste professor Keltisch te Utrecht en over het algemeen beschouwd als de grondlegger van Keltische studies in Nederland. De Stichting heeft dan ook haar naam te danken aan deze man, wier 70ste sterfdag op 23 november plaatsvindt.

Het overzicht zelf is helder en uitgebreid en het is onderverdeeld in edities, boeken en scripties. Het artikel kan dienen als een handig referentiemiddel voor zowel student als geleerde.

❐ *Bron: www.academia.edu/14196016/The_Ulster_Cycle_in_the_Netherlands (10 september 2015)*

Agenda

■ 13e Midwinterfair

12 december 2015, Archeon, Alphen aan den Rijn (Nederland)

Zoals altijd zal ook dit jaar de Midwinterfair weer in het teken staan van muziek, boeken, fantasy, en dit alles in prachtige winterse sferen. Er zullen ook vele stands te bezoeken zijn met kleding, sieraden en alles daar tussenin. Verwacht buitengewoon uitgedoste bezoekers en bijzonder entertainment in het Archeon. Meer informatie omtrent het programma zal binnenkort verschijnen via *www.archeon.nl/nl/midwinterfair.html*

■ Conference: The Senses in Medieval and Renaissance Europe: Sight and Visual Perception

11 en 12 maart 2016, Dublin (Ierland)

In maart 2016 zal de conferentie over 'The Senses in Medieval and Renaissance Europe: Sight and Visual Perception' plaatsvinden, en er zijn reeds twee sprekers aangekondigd: Professor Elizabeth Robertson (University of Glasgow) en Professor Chris Woolgar (University of Southampton). De 'call for papers' is daarnaast nog geopend en tot 8 november. Men kan abstracten indienen via *medrenforum@gmail.com*. Meer informatie over deze conferentie is te vinden op www.fmrsi.wordpress.com. Je kunt de FMRSI (Forum for Medieval and Renaissance Studies in Ireland) ook volgen via hun eigen Facebook pagina: *www.facebook.com/ForumMRSI*

■ 51st International Congress on Medieval Studies

12–15 mei 2016, Kalamazoo (Verenigde Staten)

Jaarlijks verzamelen meer dan 3000 academici gespecialiseerd in de middeleeuwen zich aan de Western Michigan University. Er is ruimte voor discussies, zakelijke ontmoetingen, workshops en uiteraard een zeer ruim aantal lezingen om te bezoeken. Ook zijn er tentoonstellingen te bezoeken en zijn er boekverkopers aanwezig. Het congres zal drieënhalve dag duren. Houdt voor meer informatie *wmich.edu/medieval/congress* in de gaten.

■ 23rd International Medieval Congress

4–7 juli 2016, Leeds (Verenigd Koninkrijk)

De grootste conferentie van Europa omtrent onderzoek naar de middeleeuwen wordt georganiseerd door het 'Institute for Medieval Studies' aan de Universiteit van Leeds. Er vinden hier niet alleen lezingen plaats maar men kan ook concerten bijwonen of de boekenmarkt bezoeken. De 'call for papers' deadline is inmiddels verstreken (31 augustus 2015), maar men kan nog steeds abstracts indienen via *www.leeds.ac.uk/ims/imc/imc2016_call.html* in een poging om alsnog een lezing te kunnen geven. Het programma zal in de loop van november bekend worden gemaakt. Houd hiervoor de website in de gaten: *www.leeds.ac.uk/arts/info/125137/international_medieval_congress*

Mededelingen

■ In memoriam: Lucinde Trooster-Bongers

Voor de zomer bereikte ons het trieste bericht dat Lucinde Trooster-Bongers, alumna van de opleiding Keltisch in Utrecht en oud-redactielid van *Kelten*, plotseling overleden is op 28-jarige leeftijd.

Lucinde was, na een langgekoesterde passie voor Keltisch, terechtgekomen bij de opleiding in Utrecht, waar zij in 2005–2006 begon met de bachelor. Ze excelleerde in vertalen en had haar plek volledig gevonden in de complexe grammatica van het Oudiers. In het studiejaar 2007–2008 bracht zij dan ook een Erasmusjaar door aan Trinity College Dublin,

1987–2015

waar haar enthousiasme en kunde ook zeer gewaardeerd werden. Na het behalen van haar master Keltisch in 2009, stroomde ze snel door op de arbeidsmarkt, door enkele dagen na het behalen van haar diploma aangenomen te worden voor een *traineeship* informatiemanagement. Om toch betrokken te blijven bij Keltische zaken, was ze van 2009 tot 2012 redactielid bij het blad *Kelten*. In 2011 sprak ze op het Keltisch Colloquium over haar masterscriptie 'Over de woordenstrijd van de vrouwen van Ulster'.

Lucinde was in haar vriendschappen even bevlogen en betrokken als in haar studie en werk: ze was een goede vriendin en prettige studiegenoot voor velen. Ze zal onder alumni

en docenten erg gemist worden. We wensen haar familie en echtgenoot veel sterkte toe met dit verlies.

■ Samenstelling redactie

Vanaf het huidige nummer wordt de redactie van *Kelten* versterkt door twee nieuwe leden. Allereerst is Lars Nooij toegetreden tot de redactie. Lars is afgelopen schooljaar afgestudeerd van de Research Master van Keltisch en heeft op het moment een aanstelling als junior docent bij de opleiding Keltisch. Ook Lennart van der Wielen, een bachelor-student Keltisch, heeft zich bij ons aangesloten. Wij willen hen allebei hartelijk welkom heten bij de redactie!

■ De Stichting organiseert taalcursussen

De Stichting wil graag tegemoetkomen aan de verzoeken van haar leden én geïnteresseerden in Keltische talen, en één van die verzuchtingen is het organiseren van taalcursussen. In het voorjaar van 2016 zullen Nike Stam en Ashwin Gohil respectievelijk Modern Iers en Modern Welsh aanbieden, waarbij het de bedoeling zal zijn om met een cursus voor absolute beginners aan te vangen. Deze cursussen zullen een introductie bieden hoe we het Iers en het Welsh dienen te plaatsen binnen de Keltische talen, waarbij dan tevens een blik wordt geworpen op de geschiedenis, het alfabet en de spraakkunst van de taal. Aan het einde van deze cursus moet het dan mogelijk zijn om een kort gesprekje in de bewuste talen te houden, zoals een drankje bestellen in een kroeg of een brood halen bij de bakker. Voorkennis is niet vereist, enkel een flinke portie interesse, zin en motivatie…! Indien deze beginnerscursussen succesvol blijken te zijn én er vraag is naar een voortzetting hiervan, zal de Stichting in samenspraak met de bewuste docenten hierop ingaan, en kunnen we de cursisten verder onderdompelen in Ierse en Welshe woordenschat en spraakkunst via efficiënte en tevens ludieke oefeningen. De data voor deze vervolgcursussen zullen dan te zijner tijd aangekondigd worden.

De kostprijs van deze beginnerscursus bedraagt € 75 per taal, en € 120 voor de beide talen. De eerste cursus vindt plaats op zaterdag 6 februari 2016 voor het Iers, en de tweede cursus vindt plaats op zaterdag 13 februari 2016 voor het Welsh. Elke cursus bestaat uit zes uur lesgeven, drie uur voor de lunch, en drie uur na de lunch. In de prijs is inbegrepen: koffie/thee, een eenvoudige lunch en al het lesmateriaal dat nodig is voor de cursisten. Gezien het succes van het afgelopen Keltisch Colloquium in Arkel bij Gorinchem, zouden we de cursussen aldaar willen laten doorgaan, namelijk Folkertsstraat 6, 4241 BE Arkel (vlot bereikbaar met het openbaar vervoer!).

U kunt zich aanmelden door vóór 15 januari (1) een e-mail met uw adresgegevens te sturen naar *secretariaat@vanhamel.nl* én (2) het verschuldigde bedrag (€ 75 per taal, of € 120 voor de beide talen) over te maken op:

> girorekening IBAN: NL89 INGB 0003 1537 31 (voor betalingen uit het buitenland, waaronder België: IBAN: NL89 INGB 0003 1537 31 / BIC: INGBNL 2A)
>
> t.n.v. Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies te Utrecht
>
> o.v.v. 'Taalcursus Iers' en/of 'Taalcursus Welsh'

Slán go fóill! Hwyl am y tro!

■ Erratum

In het vorige nummer van *Kelten* stond een verslag van het Keltisch Colloquium samen met een foto van alle sprekers. De oplettende lezer zal al gemerkt hebben dat er een vergissing is geslopen in het bijschrift voor deze foto. Hier is namelijk een enkele letter weggevallen waardoor Paula van der Maas abusievelijk als 'Paul' stond vermeld. Onze excuses hiervoor.

■ Van Hamel-nieuwsbrief

Wilt u per e-mail op de hoogte worden gehouden van alle activiteiten (lezingen, colloquium, etcetera) die de Stichting organiseert? Geef u dan nu op voor de Van Hamel-nieuwsbrief. Dit kunt u doen door een e-mail te sturen naar *secretariaat@vanhamel.nl*, met opgave van naam en e-mailadres, en o.v.v. 'Van Hamel-nieuwsbrief'. Ook als u geen begunstiger bent, maar wel graag op de hoogte wenst te blijven, kunt u zich hiervoor opgeven. Aanmelding voor de nieuwsbrief is uiteraard kosteloos.

■ Oproep voor overzicht bachelor- en masterscripties

Elk jaar wordt in het februarinummer van *Kelten* een overzicht gepubliceerd met de titels van bachelor- en masterscripties die in het voorgaande academische jaar zijn ingediend. Enig criterium is dat ze over een Keltisch onderwerp handelen. Op deze manier wil de Stichting publiciteit geven aan het onderzoek van studenten Keltisch in Nederland, zodat we zowel een podium kunnen bieden aan jonge keltologen als een geïnteresseerd publiek kunnen laten zien waarmee de nieuwe generatie zich bezighoudt. Het overzicht van scripties van het academische jaar 2014–2015 verschijnt in het volgende nummer van *Kelten* (nummer 69, februari 2016). Voor een belangrijk deel zullen we ons hierbij baseren op de gegevens zoals die op Igitur (*igiturarchive.library.uu.nl*), een digitaal archief van de Universiteit Utrecht, staan vermeld. Om echter een zo compleet mogelijk overzicht te kunnen bieden hebben we de hulp van informanten nodig. Dus bent u pas afgestudeerd en heeft u voor het jaar 2014–2015 een bachelor- of masterscriptie geschreven over een Keltisch onderwerp (in de brede zin van het woord), of kent u zo iemand, dan vragen wij u vóór 1 december een email te sturen aan *redactie@vanhamel.nl*, met vermelding van de auteur, de titel van de scriptie, en naam van de opleiding en universiteit.

■ Kopij

Het blad *Kelten* is afhankelijk van de inzet van diegenen die zich bezighouden met de Keltische talen en cultuur. Iedereen die een bijdrage wil leveren in de vorm van een artikel, een recensie of een verslag van activiteiten op het gebied van de Keltische talen en cultuur, wordt daarom van harte uitgenodigd dit te doen! Het maakt daarbij niet uit of u bijvoorbeeld student of oud-student bent, reeds actief als keltoloog of bezig met gerelateerd onderzoek. Ook als er items voor de nieuwspagina of de agenda zijn, of als u iets wilt schrijven over een persoon, plaats of voorwerp uit de Keltische wereld, dan vernemen wij dat graag op onderstaand adres. De redactie hanteert enkele auteursrichtlijnen die zijn te raadplegen op *www.vanhamel.nl*, of anders op te vragen bij *redactie@vanhamel.nl*. Bijdragen kunt u als bijlage via e-mail opsturen naar *redactie@vanhamel.nl*. Kopij voor het mei-nummer van *Kelten* moet vóór 1 maart bij de redactie binnen zijn.

23 nov — zeventigste sterfdag van A. G. van Hamel

6 feb — eerste dag cursus modern Iers (zie mededelingen)

13 feb — eerste dag cursus modern Welsh (zie mededelingen)

13 mrt — De Stichting bestaat 25 jaar!

21 mei

KELTISCH Colloquium

Folkertsstraat 6, Arkel

Meer informatie wordt t.z.t. bekendgemaakt via Facebook, nieuwsbrief en website.

Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies

www.vanhamel.nl
www.facebook.com/agvanhamel